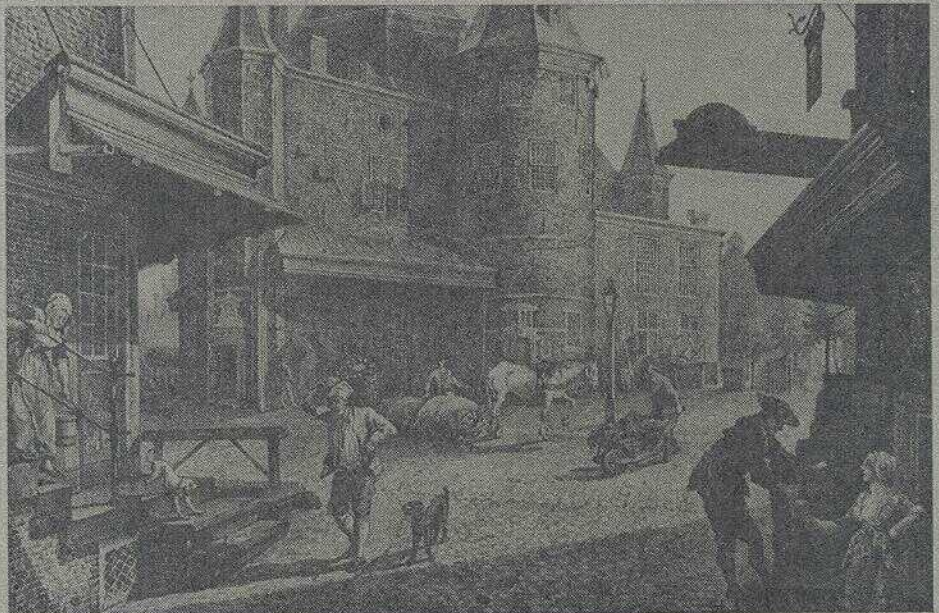

Bulletin KNOB

4

JAARGANG 79 | NOVEMBER 1980

Inhoud

R. MEISCHKE *

Bijzondere hoekoplossingen in het
Nederlandse straatbeeld; de periode van
ca. 1600 tot ca. 1830 133

G. HOOGEWOUW

Enige opmerkingen over de voltooide
restauratie van de Nieuwe Kerk
te Amsterdam 149

LYDIA LANSINK

De Amsterdamse Vondelkerk, een
topmonument op de tocht 157

Monumentenberichten * 166

Boekbesprekingen 173

KNOB 177

* Bijdragen vanwege de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

VOORZITTER *S. Buddingh'*
SECRETARIS *drs. P. Nijhof*,
p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen*,
p/a Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht
Drs. A. L. L. M. Asselbergs, dr. J. H. F. Bloemers,
drs. E. C. Barones van der Borch tot Verwolde-Swemle,
drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. F. L. M. de Gou,
jbr. mr. L. M. Michiels van Kessenich,
drs. I. W. L. Moerman, ir. W. B. J. Polman,
drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijjt,
drs. H. Sarfaty, dr. D. P. Snoep.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek.

REDACTIE *drs. M. de Haas, A. C. van Leeuwen,*
drs. J. C. T. M. van Laarhoven, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte,
dr. D. P. Snoep, drs. H. Stoepker, drs. C. C. S. Wilmer,
Monique Berends-Albert (redactie-assistente).

REDACTIECOMMISSIE *drs. J. F. van Agt,*
drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, dr. J. G. N. Renaud,
prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll.

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.
Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de
secretaris van de KNOB:

Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB *f* 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB *f* 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar *f* 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert,
Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp, Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill,
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

BIJZONDERE HOEKOPLOSSINGEN IN HET NEDERLANDSE STRAATBEELD; DE PERIODE VAN CA. 1600 TOT CA. 1830

R. MEISCHKE

INLEIDING

In de Nederlandse bouwkunst van de zeventiende en achttiende eeuw werd weinig aandacht besteed aan de architectonische mogelijkheden die de hoeken van gebouwen boden. Een hoek was niet anders dan een snijlijn van twee gevelvlakken; een aparte vorm kreeg dit onderdeel van het bouwwerk zelden. De weinige gebouwen waarbij dit wel het geval was, zijn moeilijk in groepen samen te brengen. Zij zijn over het hele land verspreid en liggen in de tijd vaak ver uit elkaar, zodat er niet direct regionale of tijdgebonden groepen naar voren komen. De lezer wordt dan ook verzocht mee te denken en mee te speuren, want hoe groter het aantal bijzondere hoekoplossingen is dat in kaart gebracht kan worden, des te eerder zal enige structuur in het verschijnsel ontdekt kunnen worden.

Bij gebouwen die vrij staan of op een hoek geplaatst zijn, komen zelden aan de verschillende kanten gelijkwaardige gevels voor. Vrijwel steeds is er onderscheid gemaakt in de behandeling van voor- en zijgevel. In de steden is dit begrijpelijk; de straatwanden waartoe de voor- en zijgevel behoren hebben meestal een verschillend karakter. Daar waar dit niet het geval is, op de samenkomst van twee belangrijke stedelijke ruimten, werden reeds in de zestiende eeuw typische hoekgebouwen geplaatst. Daarbij werden de gevels aan weerszijden van de hoek zoveel mogelijk aan elkaar gelijk gemaakt, of door aan beide zijden een topgevel te plaatsen of door een aan beide gevels omgaande kroonlijst toe te passen.

Hoekhuizen met aan weerszijden topgevels komen na het midden van de zeventiende eeuw niet meer voor. De gelijkwaardigheid van de gevels wordt dan alleen nog bereikt door de omgaande kroonlijst. Vroege voorbeelden van hoekgebouwen met kroonlijst aan weerszijden zijn de Waag te Haarlem (1597), het huis van Wassenaer-Duivenvoorde (1624) op de hoek

van de Kneuterdijk en Voorhout in Den Haag¹ en het Mauritshuis (1633) aldaar. Een fraai voorbeeld uit de achttiende eeuw is de Waag te Arnhem (1761).

Het monumentale hoekhuis met omgaande kroonlijst bleef in het Nederlandse stadsbeeld een zeldzaamheid. Op de hoeken van straten lagen meestal kleine erven met daarop minder belangrijke huizen. Soms werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij de nieuwe stadsuitbreidingen voor woningblokken de gelijke kroonlijst aan beide gevels van het hoekhuis toegepast. Zelfs bij dit blokvormige hoekhuis bleef nog vaak het verschil in voor- en zijgevel duidelijk herkenbaar.

Hetzelfde doet zich voor bij het vierkante blokvormige buitenhuis dat in het tijdperk van 1650 tot 1850 bij honderdtallen gebouwd werd. Ondanks de gelijkzijdige hoofdvorm zijn de gevels aan voor- en achterzijde meestal rijker behandeld dan die aan de zijkanten.

De enkele maal dat een zeer monumentaal gebouw op de straathoek geplaatst was kwam het soms voor dat de voorgevel geleed was door pilasters of lisenen. Dergelijke elementen werden dan wel om de hoek, bij de zijgevel herhaald. Feitelijk is dan meer sprake van een voorgevel die voor een klein deel om de hoek is omgezet dan van een hoekoplossing bij een massief bouwblok (afb. 15). Ook monumentale gebouwen op de straathoek kregen in ons land geen bijzondere hoekvorm die de gevelcomposities aan weerszijden van de hoek samenbond.

De bijzondere hoekoplossingen die we bij een aantal huizen aantreffen, zijn niet zozeer ontstaan door de invloed van de monumentale bouwkunst, doch komen voort uit utilitaire factoren. Wij treffen ze dan ook bij eenvoudige huizen meer aan dan bij de monumentale hoekpanden.

¹ E. A. Canneman en L. J. van der Klooster, *De geschiedenis van het kasteel Duivenvoorde en zijn bewoners*, Den Haag 1967.

Afb. 1. Gorkum, Korte Langedijk, hoek Visbrug. C. van Hardenberg; gravure R. Vinckles 1809 (gedeelte).

Afb. 2. Goes, Kerkplein, huis naast het slot Ostende. Tekening C. Pronk 1743, gravure H. Spilman. Uit: „Het verheerlijkt Nederland” (gedeelte).

DE AFGESCHUINDE STRAATHOEK (CA. 1600-1800) Hoekhuizen vertonen soms een schuingeplaatst gevelgedeelte op de hoek. Een enkele maal valt dit te verklaren uit een benarde verkeerssituatie; in andere gevallen vindt het zijn oorzaak in de vorm van het grondstuk van het erf, namelijk daar waar dit op de hoek een scherpe punt vertoonde.

Afschuiningen die alleen uit verkeersoogpunt zijn tot stand gebracht komen in oude steden zelden voor. Het verkeer moest zich naar de bebouwing richten en niet omgekeerd. Slechts enkele voorbeelden van hoekafschuiningen voor het verkeer zijn ons bekend.

Te Amsterdam waren op het kruispunt van Warmoesstraat en Nes met de verbinding Vijgendam-Halsteeg twee van de vier hoekhuizen in het bezit van een afgeschuinde hoek. De kaart van Balthasar Florisz (1625) toont een van beide afgeschuinde straathoeken zeer duidelijk. Eenzelfde situatie te Gorkum op de kruising van Korte en Langedijk met de Hoogstraat-Visbrug leidde tot een soortgelijke oplossing (afb. 1).

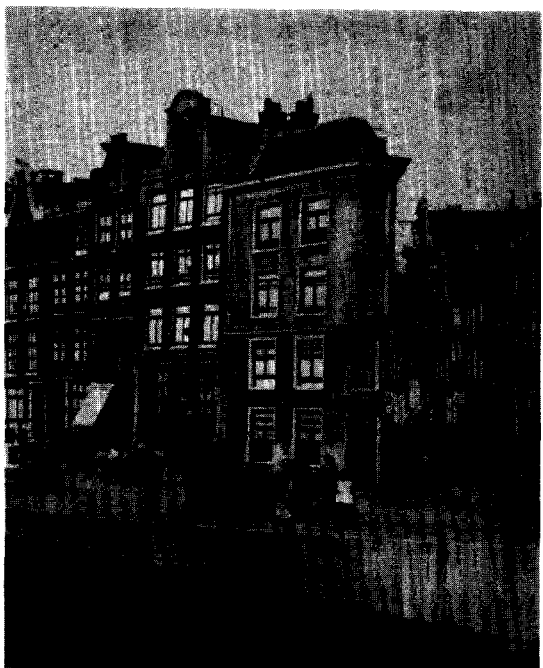
Soms bleef de afschuining beperkt tot het benedendeel van de straathoek; door middel van

een uitkraging kreeg het gebouw dan hogerop de gebruikelijke rechthoekige vorm. Voorbeelden van een dergelijke hoekvorm tonen een huis aan het kerkplein te Goes naast het Slot Ostende (afb. 2) en een huisje te Enkhuizen².

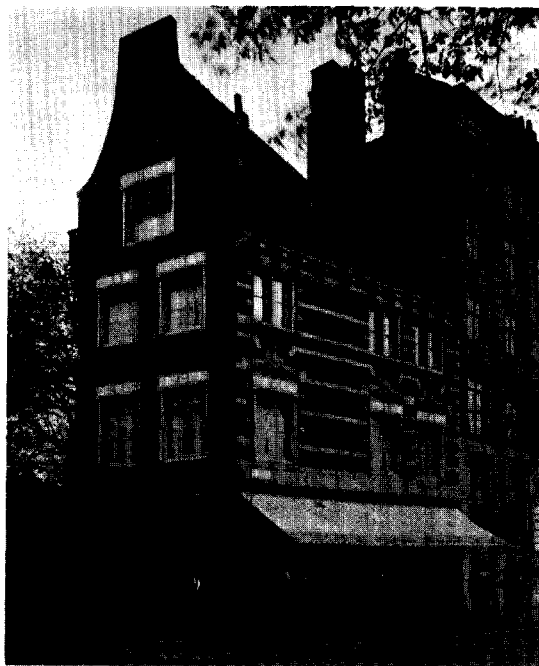
Bij huizen met een grondvlak dat een scherpe hoek op de samenkomst van twee straten bezit, komen hoekafschuiningen voor. Bij een scherpe hoek gaven de gevelvlakken aan weerszijden elkaar onvoldoende steun; een afschuining maakte de hoek sterker. Bovendien werd hierdoor materiaal gespaard, terwijl de ruimte die inwendig verloren ging gering was en weinig bruikbaar.

Nu is een afknotting van de hoek bij huizen met dragende stenen muren logischer dan bij huizen met een houtskelet. Hierin zou de verklaring kunnen liggen dat te Amsterdam in de zeventiende-eeuwse wijken een dergelijke afschuining vaker voorkomt dan in de middeleeuwse stadsgedeelten. Op de kaart van Balthasar Florisz (1625) zien we een aantal afschuiningen bij de scherpe hoeken aan de Jordaanzij-

² P. Fransen Jr., „Oud en nieuw Enkhuizen”, *Het huis oud en nieuw*, VIII (1910), 397.

Afb. 3. Amsterdam, Nieuwe Leliestraat 1, hoek Prinsengracht. (oude foto)

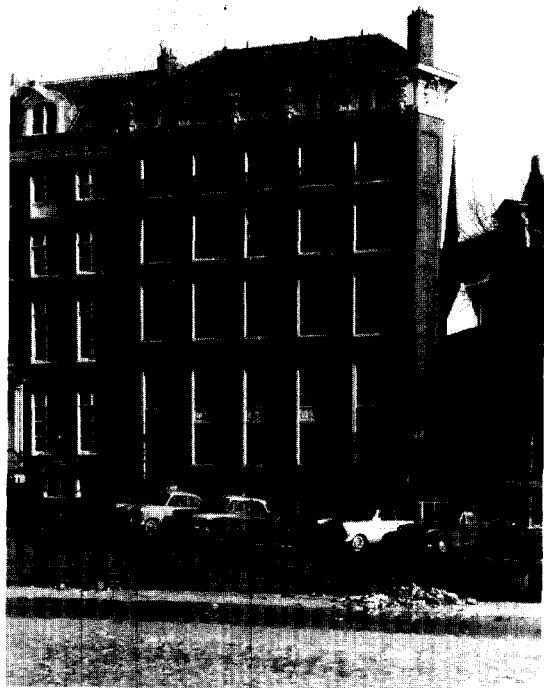

Afb. 4. Rotterdam, Spaansche Kade 1, hoek Nieuwe Haven. (Foto Monumentenzorg, 1920).

de van de Prinsengracht (afb. 3). Philip Vingboons paste een dergelijke afgeknotte hoek toe bij een huis dat hij in 1649 bouwde op de samenkomst van Prins Hendrikkade en Buitenkant op een erf dat hij „mis-vormt” noemde³.

Wanneer een dergelijke afschuining breed genoeg daarvoor was werd er een venster in aangebracht. Soms was het afgeschuinde gevelgedeelte zo breed, dat het als een voorgevel van een gewoon huis kon worden behandeld. Het fraaie huisje de Markies van Spinola (1637) te Rotterdam, op de hoek van de Spaanse Kade en de Nieuwehaven gelegen, was daar tot mei 1940 een goed voorbeeld van (afb. 4).

Bij de kleinere afknottingen kwam een aspect aan het licht dat bij de grotere niet zo opviel, namelijk dat het schuine gevelgedeelte naar boven toe breder werd. Dit werd veroorzaakt doordat de beide samenkomende gevels op vlucht stonden. Een enkele maal werd het afgeschuinde muurgedeelte eveneens op vlucht gebouwd (afb. 5). Uit dit soort oplossingen blijkt, hoe alleen al het feit dat gevels van hoekhuizen op vlucht stonden, een hoekoplossing ontleend aan de grote architectuur in de weg stond.

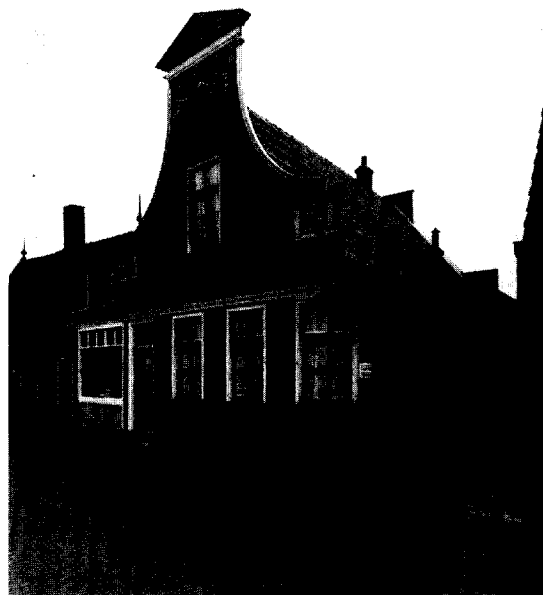

Afb. 5. Amsterdam, Herengracht 401-403, hoek Beulingstraat uit 1725. (Foto Monumentenzorg, 1963).

³ Philips Vingboons, *Tweede deel van de afbeeldsels der voornaemste gebouwen wyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*. Amsterdam 1647. Plaat 17-20.

Afb. 6. Koog aan de Zaan, Zuiderkerkstraat 1.
(Foto Monumentenzorg, 1973).

Afb. 7. Koog aan de Zaan, Zuideinde 50.
(Foto Monumentenzorg, 1924).

HET OVERHOEKS GEPLAATSTE UITZICHTVENSTER

Een rechthoekig bouwwerk met vensters in verschillende gevels heeft in het gezichtsveld dat vanuit het huis bestreken kan worden een blinde vlek op de hoek; een schuingeplaatst venster geeft een verruiming van de blik.

Dergelijke schuingeplaatste vensters komen in ons land reeds in de zeventiende eeuw voor bij kleinere gebouwen als tuinhuisen en thee-koepels. In 1669 paste Philips Vingboons een uitzichterker toe bij het kasteel van Joan Clant te Stedum⁴. In 1688 doet de uitgebouwde koepelkamer, met schuingeplaatste vensters aan weerszijden, zijn intrede bij het nieuwe huis dat Pieter Reaal liet bouwen op een eiland in de Vecht⁵.

Bij de gewone huizen werd in de achttiende eeuw het schuingeplaatste hoekvenster gebruikt in twee situaties; bij de houten huizen in de Zaanstreek en bij de uitgekraagde erkers aan de huizen in Rotterdam, Dordrecht en Den Haag en omgeving.

⁴ Philips Vingboons, *Tweede deel etc.* Plaat 56-59.

⁵ Herbert Cramer, *Aan den edelen agtbaren Heer Pieter Reaal, Heere tot Nigtevegt etc. werden dese Gronden en Gezigten van haar Edd. Huys met schuldige eerbiedigheyt opgedragen.* Amsterdam (1688).

De meeste opvallende toepassing van het overhoeks geplaatste uitzichtvenster toont de Zaanstreek. Het komt daar voor aan de achterzijde van de huizen in de kamers met uitzicht op de Zaan. De ligging van deze Zaankamers doet invloed van de tuinhuisen vermoeden. Het schuine hoekvenster werd ook toegepast aan de voorzijde van de huizen, met het doel het uitzicht op straat te vergroten. Aangezien het straatbeeld hier overwegend is samengesteld uit vrijstaande huizen, bleef het gebruik van dit raamtype niet beperkt tot hoekpanden.

De afschuining of afronding van het venster werd niet voortgezet in de vorm van het dak. De kap behield zijn rechthoekig grondvlak, zodat men geen afstand hoefde te doen van de fraaie houten topgevel (afb. 6, 7). Ook onder het hoekraam werd het huis weer rechthoekig, slechts een enkele maal werd de afronding of afschuining tot de grond toe doorgezet.

Deze Zaanse hoekramen bleven tot de dorpen beperkt, zij drongen niet door in de stedelijke gebieden, hoewel zij daar wel bekend moeten zijn geweest. Te Amsterdam toont alleen het buitentje Welgelegen in de Plantage Middenlaan een dergelijk Zaanse hoekraam. Omdat hier geen Zaanse topgevel behoefde te worden aan-

gebracht, kon de dakvorm hier de afschuining volgen. Te Enkhuizen treft men in de stad een groot aantal tuinhuizen aan met in de straat uitstekende erkers met schuingeplaatste zijvensters.

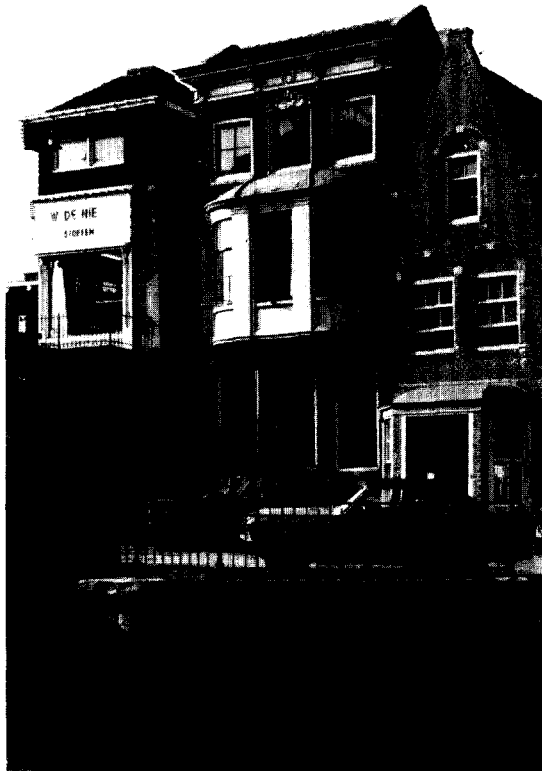
Een andere vorm van het overhoekse uitzichtvenster vinden we bij de uitgebouwde erkers aan de achterzijde van een aantal huizen te Rotterdam en Dordrecht, die met hun achtergevel aan het water uitkomen. Deze erkervorm schijnt te zijn ontleend aan de koepelkamers van de buitenplaatsen. De fraaiste voorbeelden bezaten die huizen die met de achterzijde aan de Maas uitkwamen. Ook echter bij de kleinere binnenhavens, zoals te Rotterdam bij het Steiger en de Binnenrotte, te Dordrecht bij de Voorstraatshaven en de Wijnhaven en te Gorkum bij de Linge, zien we deze uitgebouwde erkers met schuine zijkanten.

Deze erkers bevonden zich aan de achtergevels van de huizen. Zij waren niet alleen aangebracht op de belangrijkste verdieping doch veelal hoger opgetrokken.

In Zuid-Holland komen ook aan de voorgevels in de achttiende eeuw hier en daar erkerpartijen voor. Meestal waren deze geplaatst op de stoep van het huis en zelden waren zij hoger opgetrokken dan de begane grond verdieping. In Den Haag werd vroeger een aantal van deze erkers aangetroffen. Maassluis bezat relatief de meeste van deze erkers en nog thans zijn er de mooiste exemplaren te vinden. Ook hier beperken de meeste erkers zich tot de begane grond, zoals bij Markt 38 en Veerstraat 3 (afb. 8). In dit laatste geval is in recente tijd de erker verbouwd tot ingangspartij.

Te Maassluis komen ook enkele erkers voor die hoger in het gevelvlak zijn geplaatst en die daardoor de mogelijkheid boden over de hoge zeedijk heen te kijken (afb. 9). Heel merkwaardig is het pand Veerstraat 1, een midden achttiende eeuws huis, dat op de eerste verdieping een gebogen erkerpartij heeft (afb. 8). Bij al deze erkers aan voor- en achtergevel vermoeden wij invloed van de buitenhuizen en van de tuin-koepels.

Van deze erkers naar het gebruik van het schuingeplaatste raam bij de hoekhuizen schijnt een kleine stap. Het is echter een stap die men niet gezet heeft; het hoekhuis in de stad was niet gemakkelijk te beïnvloeden vanuit andere soorten gebouwen.

Afb. 8. Maassluis, Veerstraat 1 en 3.

(Foto Monumentenzorg, 1973).

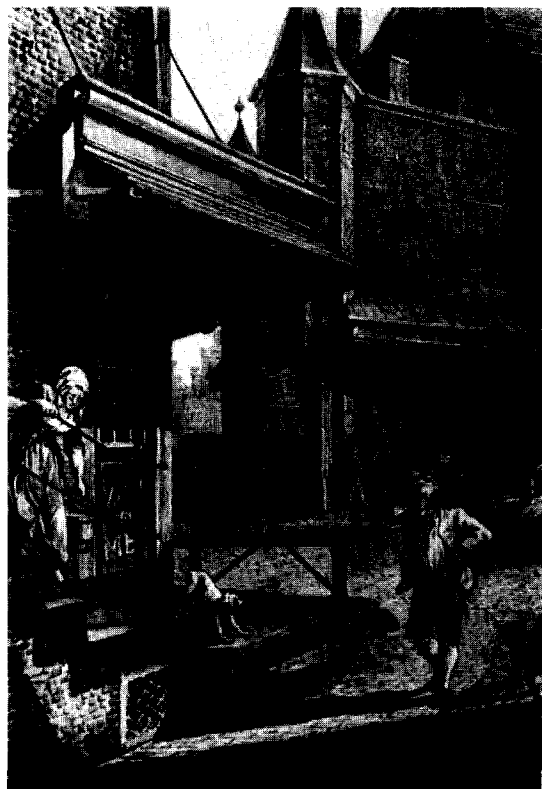

Afb. 9. Maassluis, Nieuwstraat 2, erker.

(Foto Monumentenzorg, 1978).

Afb. 10. Amsterdam, Buiten Wieringenstraat 2, hoek Droogbak.

Afb. 11. Amsterdam, Bloedstraat met beide hoekhuizen aan de Nieuwmarkt. Tekening H. P. Schouten. (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

DE SCHUINGEPLAATSTE WINKELDEUR

Bij hoekhuizen liep de luifel meestal een eindje om de hoek door, hetgeen de uitstalruimte op de stoep vergrootte. Om het deel om de hoek te kunnen benutten moest hier een venster worden aangebracht. Veelal werd het deel onder de luifel aan de zijgevel bereikbaar gemaakt door een tweede deur, die dicht tegen de voorgevel geplaatst was⁶.

In veel gevallen werd de deur in de voorgevel ook bij de hoek geplaatst, waardoor aan weerszijden van de hoekstijl zich een toegang naar het voorhuis bevond (afb. 10, 11). Beide deuren draaiden naar binnen; hoe dit in het voorhuis precies werd opgelost is niet bekend. Deze gecombineerde hoekdeuren komen reeds op verschillende zeventiende-eeuwse tekeningen

⁶ Ook bij de landelijke bouwkunst in de omgeving van Amsterdam kwam in het begin van de zeventiende eeuw een tweede deur voor in de zijgevel, vlak bij de voorgevel. Zie H. J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam* Deel 1, Aflevering 1, Amsterdam 1975.

voor⁷. Zij schijnen overal in het land te zijn toegepast waar houten puin gebruikt werden.

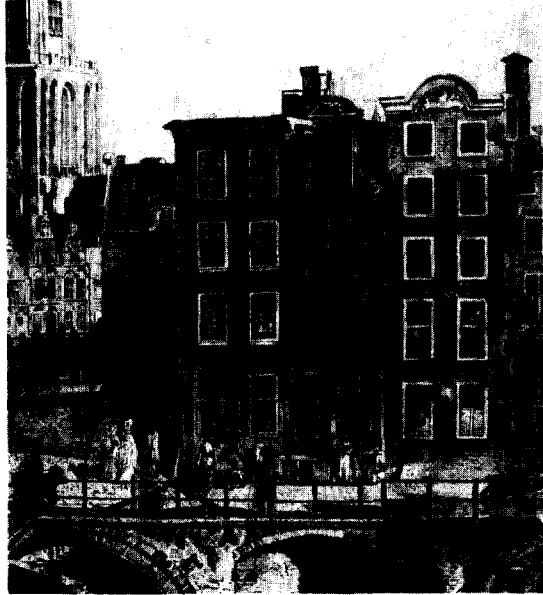
In de achttiende eeuw komt een variant op, waarbij de deuren aan weerszijden van de hoekstijl vervangen zijn door één schuingeplaatste deur op de hoek. Hiervoor moest het onderste gedeelte van de hoekstijl verdwijnen, hetgeen een ernstige constructieve verzwakking van het huis met zich meebracht. In die streken waar men gewend was aan houtconstructies, zag men evenwel niet op tegen grote overkragingen.

Bij puin waar een houten luifel was, ging de afschuining meestal niet hoger op dan de bovenzijde van de deur. Boven de luifel was de pui dan rechthoekig (afb. 12). Waar de luifel ontbrak liep de afschuining door tot aan de puibalk

⁷ P. Ratsma, *Rotterdam getekend*, 's Gravenhage 1979, 28. Tekening van Valentijn Klotz: 'De Hoogstraat 'tot Rotterdam van de Oostpoort gesien en getekent 1674'.

Afb. 12. Amsterdam, huis op de hoek van het Weesperplein en de Achtergracht. Atlas Fouquet, naar tekening C. Philips 1767.

Afb. 13. Utrecht, huis De Trip, Oude Gracht 169, hoek Stadhuisbrug. Aquarel C. van Hardenbergh. 1783. Gemeente Archief Utrecht.

(afb. 13). Een enkele maal werd de afschuining in het muurgedeelte boven de pui doorgezet. Voorbeelden van deze laatste vorm vinden we te Amsterdam bij het huis Gelderse Kade 95—hoek Binnen Bantammerstraat (afb. 14) en bij Nieuwezijds Voorburgwal 304—hoek Rozemarijnsteeg.

Ook bij winkelhuizen met een stenen onderpui werd de hoek soms afgeschuind, welke afschuining uiteraard naar boven toe werd voortgezet. Een voorbeeld hiervan was een huis te Haarlem op de hoek van de Zijlstraat en Barteljorisstraat dat uit het midden van de achttiende eeuw dateerde en een mooi uitzicht op de Markt had⁸.

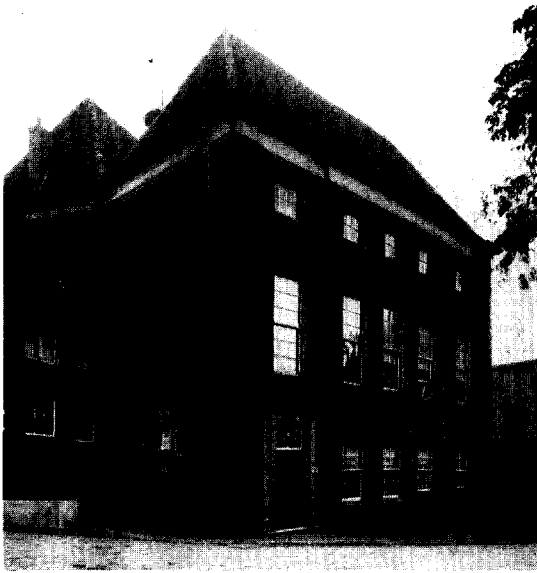
In de achttiende eeuw waren schuingeplaatste winkeldeuren op de hoek nog zeldzaam. Wij kennen er alleen voorbeelden van in het westen van het land. Maar ook te Amsterdam en Utrecht, waar wij de meeste voorbeelden aantreffen, bleef het verschijnsel tot een klein aantal hoekpanden beperkt. In het Grachtenboek van Caspar Philips (1767) dat 120 hoekhuizen afbeeldt blijken zes daarvan een schuingeplaatste toegangsdeur te bezitten. Ook op de topografische tekeningen van beide steden zijn er slechts een beperkt aantal voorbeelden aan te wijzen.

⁸ H. C. Wieringa, *Haarlem in photographiën*, Delft (z.j.), 19.

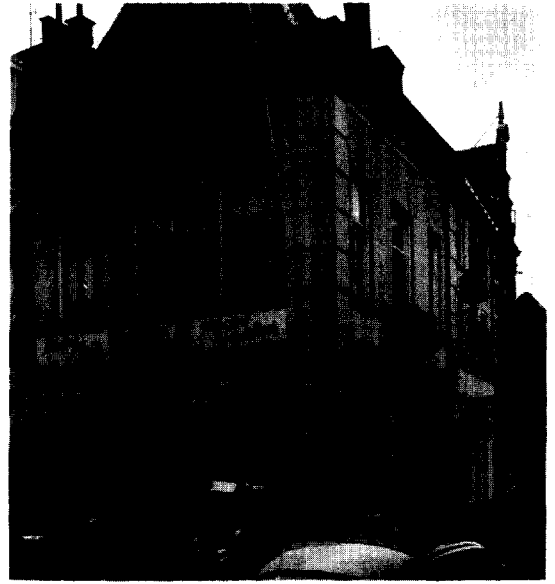

Afb. 14. Amsterdam, Gelderse Kade 95, hoek Binnen Bantammerstraat.

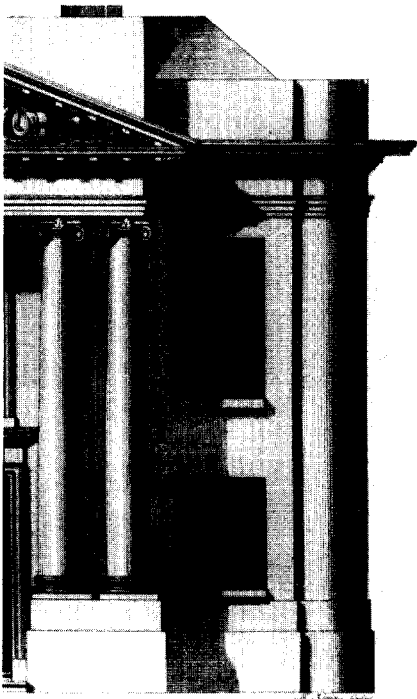
(Foto Bureau Monumentenzorg Amsterdam).

Afb. 15. Tiel, Societeitsgebouw uit 1789.
(Foto Monumentenzorg, 1910).

Afb. 16. Zwolle, Luttekestraat 1, hoek Voorstraat. Voormalig waaggebouw uit 1743. (Foto Monumentenzorg, 1962).

Afb. 17. Westzaan, Rechthuis. Gravure van Th. Koning naar tekening van J. S. Creutz (1783).

DE SITUATIE OP DE HOEK OMSTREEKS 1800

Uit de hier besproken afwijkende hoekvormen van voor 1800, blijkt dat alle bijzondere oplossingen waren ingegeven door redenen van praktische aard.

De monumentale architectuur in ons land gaf weinig voorbeelden van zorgvuldig doordachte hoekvormen. Bij de rijkst gedetailleerde hoeken maakte men gebruik van pilasters of lisenen die aan weerszijden van de hoek geplaatst waren (afb. 15). Een enkele maal, onder andere in Den Haag, werd deze vorm ook wel voor gebouwen op straathoeken toegepast. Eerst laat werd in ons land een in de Barokke architectuur veel voorkomende hoekvorm gebruikt waarbij de lijn van de hoek verzacht werd door een bescheiden afronding. Het rechthuis te Westzaan (1783) (afb. 17) en het Paviljoen Welgelegen te Haarlem (1785), nu Provinciehuis, zijn er de eerste voorbeelden van. In het oosten van ons land zien we, onder invloed van architecten als J. C. Schlaun en J. J. Couven, dergelijke barokke hoekoplossingen eerder gebruikt dan in het westen. Bij de Waag te Zwolle⁹ uit 1743 op de hoek van de Luttekestraat en de Voorstraat (afb. 16), en het huis Swalmerstraat 38 te Roermond (afb. 18) komen deze rijkere hoekvormen voor; ook bij de Kieftskamp te Lochem.

⁹ F. C. Berkenvelder, *Zo was Zwolle rond 1900*, Zwolle 1970, 59.

Afb. 18. Roermond, Swalmerstraat 38.
(Foto Monumentenzorg, 1954).

Afb. 19. Den Haag, Lange Voorhout 58.
(Foto Monumentenzorg, 1963).

Deze barokke hoekvorm raakte na 1800 in onbruik. Er ontstond een voorkeur voor het massieve blokvormige gebouw, waarbij de hoek niet meer was dan een scherpe lijn. De gevels aan weerszijden van de hoek werden zoveel mogelijk eender gemaakt. De vensters werden op een flinke afstand van de hoek geplaatst waardoor de hoek een gesloten karakter kreeg, hetgeen vaak nog versterkt werd door lisenen op de hoeken. Deze nieuwe richting bracht geen nieuws voor de straathoeken, doch oefende wel invloed uit op de hoofdvorm van het hoekhuis. Het hoekhuis waarbij de zijgevel en de voorgevel even hoog waren en van boven afgesloten werden door dezelfde kroonlijst had het pleit gewonnen. Soms werd slechts het voorste deel van de zijgevel hoger opgetrokken en met de voorgevel onder een lijst gebracht. Hierdoor werkte het voorste deel van het hoekhuis als een massief hoekblok (afb. 22).

De nieuwe vormen voor de hoek, die zo kenmerkend zouden worden voor de negentiende eeuw waren geen nakomelingen van de barokke hoekoplossingen, doch behoorden tot een andere architectonische familie. In de loop van de achttiende eeuw werd bij een klein aantal gebouwen geëxperimenteerd met het gebogen gevelvlak. Meestal betroffen deze proeven met gebogen gevelgedeelten het middendeel van de gevel, dat hol of bol werd uitgebogen. Ons land kent daarvan alleen late en uitermate bescheiden voorbeelden. De holle vorm komt voor bij

het paleis van Nassau-Weilburg (ca. 1765), thans Koninklijke Schouwburg, in den Haag en bij het huis van Van der Perre (1765) te Middelburg. De buitenplaats Rhijnhof bij Leiden (1783) toont een ronde vooruitspringende koepelkamer.

In het meeste Europese landen zijn voorbeelden aan te wijzen waarbij men het gevelvlak ook op de hoek heeft gebogen of gevouwen¹⁰. In het laatste geval ontstond er op de hoek geen ronding doch een rechte afschuining. Straathoeken met een gebogen gevelvlak kennen wij uit de achttiende eeuw is ons land niet¹¹; afgeschuinde hoeken zijn er wel enkele. Het beste voorbeeld is het pand Lange Voorhout 58 in Den Haag, een blok van twee huizen waarvan de gevel van het rechtse huis op de hoek is omgevouwen of omgezet (afb. 19). Ook het huis op de Oudegracht 138—hoek Vinkensteeg te Utrecht was hiervan een voorbeeld¹².

Na 1800 zou de omgebogen of omgevouwen gevelwand voor de straathoek van steeds meer betekenis worden.

¹⁰ Paul Mebes, *Um 1800*, Tweede druk, München 1918, 35, 58, 59. Louis Hauteccœur, *Histoire de l'architecture classique en France*, deel 3, Parijs 1950, 176, 216; deel 4, Parijs 1952, 157, 276; deel 5, Parijs 1953, 308.

¹¹ Het is niet geheel uitgesloten dat het huis Eewal 48 te Leeuwarden, dat wij tenslotte bij de groep negentiende-eeuwse huizen met gebogen hoektravee rekenden, toch nog in de achttiende eeuw geplaatst moet worden (afb. 27).

¹² *Oudegracht in de Bocht*, Utrecht 1975, 54.

Afb. 20. Leiden, Aalmarkt 19-20.
(Foto Monumentenzorg, 1969).

Afb. 21. Leiden, Hogewoerd 151-153.
(Foto Monumentenzorg, 1974).

DE GEBOGEN WINKELDEUR OP DE HOEK

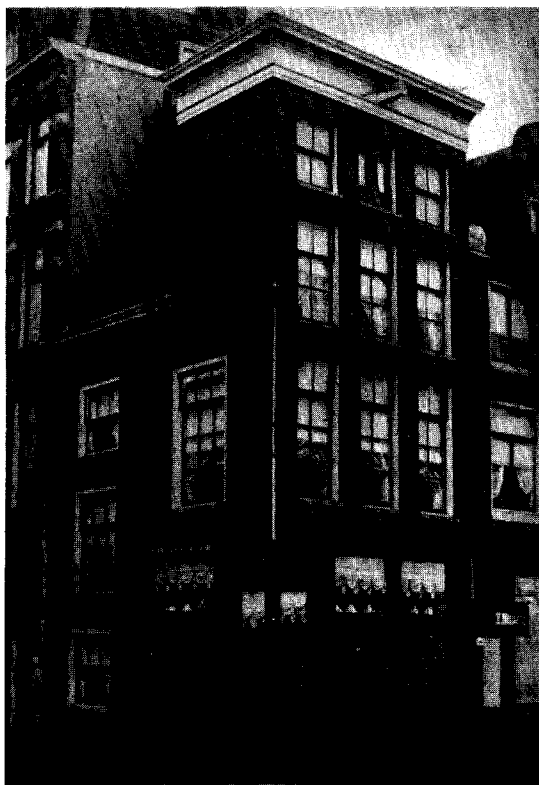
De eerste maal dat de ronding op de hoek in ons land werd toegepast was waarschijnlijk op een ondergeschikt gebied, te weten de onderpui. Aan het einde van de achttiende eeuw ging de verkoop meer in de winkelhuizen plaats vinden dan op de stoep daarvoor. De scheiding tussen binnen en buiten werd bij de winkelhuizen duidelijker en er ontstond een nieuw element: de etalage. Voorbeelden van etalages werden voornamelijk gevonden in Parijs en Londen, zij werden als afzonderlijk architectuurelement in de voorbeeldenboeken opgenomen en op deze wijze verspreid. De uitgebouwde etalagekasten begonnen hun intrede te doen in het Nederlandse stadsbeeld. Met deze nieuwe mode zal een element ons land binnengekomen zijn, dat voor de vormgeving van winkelhuizen van belang zou worden: de gebogen ingangsdeur op de hoek.

De gebogen winkel deur komt niet alleen voor als onderdeel van een houten pui, doch ook als een zelfstandig element in een overigens stenen gevel. Over het algemeen moesten deze deuren

breed zijn omdat het uit constructief oogpunt wenselijk was twee smalle draaiende deuren toe te passen. Een belangrijk punt was ook dat bij een rondgebogen deur op de hoek de sprong naar het metselwerk erboven kleiner was dan bij een rechte, overhoeks geplaatste deur. Dit had tot gevolg dat men de overgang naar de hoek van het huis niet vond in een overkraging ter hoogte van de pui doch in een uitmetseling daarboven.

Het is merkwaardig dat de gebogen winkel deuren op de hoek voornamelijk worden aangetroffen in Leiden. Enkele voorbeelden hebben een detaillering die wij alleen uit de achttiende eeuw kennen, zoals de huizen Oude Vest 55—hoek Lange Mare en Herengracht 40. Daarna volgt een groep met een vormgeving die omstreeks 1800 gesteld kan worden, zoals onder andere het huis Aalmarkt 19, naast de Waag (afb. 20).

Wanneer een dergelijke gebogen hoekdeur later in een huis werd aangebracht, was het afgeschuinde metselwerk erboven vaak slordig

Afb. 22. Amsterdam, Prinsengracht 448, hoek Leidsestraat. (opname voor 1914).

Afb. 23. Amsterdam, Reguliersgracht 92, hoek Prinsengracht. (Foto Monumentenzorg, 1963).

van vorm. Veelal werd de gebogen deur op de hoek tegelijk geplaatst met een geheel nieuwe gevel, zoals bij de huizen Hogewoerd 153 en Lange gracht—hoek Korte Mare (afb. 21). De aansluiting met het metselwerk van de hoek was dan beter uitgevoerd, het bleef echter een merkwaardig ongevormde overgang.

Ook te Amsterdam werden, vermoedelijk kort na 1800, enkele gebogen hoekdeuren bij winkelhuizen toegepast. Zij maakten daar steeds deel uit van een houten pui, de op zichzelf staande hoekdeur komt daar niet voor. Ook werd de gemetselde overgang naar de hoek van het bovenste deel hier anders gevormd dan te Leiden. Boven de gebogen deur werd een nisje gemetseld, hetgeen een sierlijker overgang vormde. Het enige nog bestaande voorbeeld is het huis Reguliersgracht 92—hoek Prinsengracht (afb. 23). De nu verdwenen huizen Prinsengracht 448—hoek Leidse straat (afb. 22) en Utrechtse straat 102—hoek Prinsengracht¹³ bezaten een dergelijke hoekoplossing.

Niet alleen te Amsterdam ook te Delft kwamen soortgelijke nisjes boven de ronde hoekdeuren voor. Een vroeg voorbeeld was het huis op de hoek van de Voldersgracht en het Vrouw Juttenland¹⁴. Veel jonger, maar wel zeer fraai, is de hoekoplossing van Markt 23 (ca. 1875) waar een klein hoeknisje boven de traditionele gebogen winkelpui op de hoek is aangebracht.

HUIZEN MET EEN GEBOGEN HOEKTRAVEE

Het omgebogen of omgevouwen gevelvlak op de straathoek vond in ons land vermoedelijk eerst na 1800 ingang. Er is daarbij geen principieel verschil tussen het gebogen of ronde gevelvlak en het omgevouwen gevelvlak dat bestaat uit een rechte afschuining. Wel blijkt dat bij de rijkere voorbeelden de gebogen hoektraveeën

¹³ Kees Nieuwenhuijzen, *Jacob Olie Amsterdam gefotografeerd 1860-1905*, Amsterdam 1973, no 18.

¹⁴ C. D. Goudappel, *Delft rond de eeuwwisseling*, Delft (z.j.) 15.

BIJZONDERE HOEKOPLOSSINGEN IN HET NEDERLANDSE STRAATBEELD

Afb. 24. Leiden, Lange Raamsteeg 19-24, hoek St. Jacobsgracht.

(Foto Monumentenzorg, 1964).

Afb. 25. Leiden, Groenhazengracht, hoek Doelengracht.

(Foto Monumentenzorg, 1973).

Afb. 26. Leiden, Maarsmansteeg 2, hoek Vismarkt.
(Foto Monumentenzorg, 1964).

Afb. 27. Leeuwarden, Eewal 48, hoek Grote Hoogstraat.
(Foto Monumentenzorg, 1963).

het meeste voorkomen; voorbeelden van een rechte afschuining worden, behalve bij zeer onbelangrijke gebouwen weinig aangetroffen. De twee voorbeelden die wij reeds eerder signaleerden, Lange Voorhout 58 te Den Haag en Oudegracht 138 te Utrecht, kunnen van voor 1800 zijn. In de eerste helft van de negentiende eeuw domineert de gebogen hoektravee.

Huizen met een ronding op de hoek zijn moeilijk te dateren, zij dragen geen jaartal en zijn vaak traditioneel van architectuur. Een belangrijke steun bij het onderzoek vormen de kadastrale minuutplannen die omstreeks 1830 werden gemaakt. Niet steeds werd een afronding of afschuining op het kadastrale plan aangegeven. Vooral in die gevallen waarin de afwijking van de rechthoek van bescheiden aard was of niet tot boven toe doorliep is het erf met een gewone hoek weergegeven. Die gevallen waar de ronding of afschuining op het kadastrale plan wel zijn aangegeven, zijn daarmee echter gedateerd.

Het grootste aantal van deze „ronde hoeken” vinden we te Leiden waar het kadastrale mi-

nuutplan er vijf aanwijst. Deze bestaan thans nog allemaal; zij vormen een duidelijk samenhangende groep. Het feit dat te Leiden zowel de gebogen winkeldeuren als de gebogen hoektraveeën eerder en talrijker worden aangetroffen dan in andere plaatsen maakt duidelijk dat tussen beide aspecten een verband bestaat. Wij zullen bij de bespreking van de huizen met gebogen hoektraveeën dan ook met de Leidse groep beginnen.

Bij een blok huizen aan de Lange Raamsteeg werd op de hoek van de St. Jacobsgracht een ronding toegepast, waarin zich zowel op de begane grond als op de verdieping een venster bevindt (afb. 24). Deze huizen werden gebouwd in een stadsdeel dat bij de buskruitramp van 1807 verwoest was; vermoedelijk tegelijk met het er achtergelegen R.C. Weeshuis dat na 1807 naar deze plaats werd overgebracht. Het huizenblok had oorspronkelijk een vrij uitzicht over het exercitieveld.

De volgende voorbeelden bestonden eveneens reeds tijdens het maken van het kadastrale

Afb. 28. Schiedam, Korte Dam 10, hoek Nieuwe Sluisstraat.

(Foto Monumentenzorg, 1963).

minuutplan. Het huizenblok op de hoek van de Groenhazengracht en de Doelengracht, met de fraaie deur op de hoek (afb. 25). Het huis Maarsmansteeg 2—hoek Vismarkt dat een verdieping hoger is dan de overige huizen (afb. 26). Het huis Lange Nieuwstraat 57, aan het zuidende van de Hooigracht gelegen waarvan de ronding ook reeds op het minuutplan voorkomt, verschilt van de andere vorige huizen doordat het gepleisterd is, gekoppelde vensters heeft en lisenen; mogelijk is het na 1830 gewijzigd.

Tenslotte toont het Leidse minuutplan nog de ronding van Doezastraat 2—hoek Lange Raamsteeg. Het betreft hier een zeventiende-eeuws huis waarbij de voorgevel met een travee om de hoek voor 1830 werden vernieuwd. Een soortgelijk pand Haarlemmerstraat 275—hoek Pelicaansteeg toont op het minuutplan nog geen ronding en zal van kort na 1830 dateren.

In geheel Zuid-Holland worden in het begin van de negentiende eeuw huizen met gebogen hoektravee aangetroffen. Zeer vroeg scheen een ca. 1970 verdwenen huis te Loosduinen op de

hoek van de Hoofdstraat en Zeestraat. Het metselwerk en de vensterdorpels maakten nog een achttiende-eeuwse indruk, de deur en de ramen waren vroeg negentiende-eeuws. Op de hoek was een venster, de ronding sprong ten opzichte van het gevelvlak iets naar binnen, zoals bij het Rechthuis te Westzaan (afb. 17) het geval was.¹⁵

Een andere groep huizen met afgeronde hoeken wordt gevonden te Delft en Rotterdam. Bij deze huizen springt de gebogen hoektravee niet uit doch blijft in hetzelfde vlak als het aangrenzende muurwerk. Te Delft zien we dit bij het huis Vlamingstraat 2—hoek Vrouw Juttenland. Het mooiste voorbeeld vinden we te Schiedam, Korte Dam 10—hoek Nieuwe Sluisstraat (afb. 28). Dit achttiende-eeuwse huis grenst oorspronkelijk aan een steegje. In 1790 werd de bebouwing aan de westkant van het steegje gesloopt ten behoeve van de aanleg van een nieuwe sluis, die de Lange Haven en de Schie

¹⁵ H. van Zon, *Loosduinen in oude ansichten*, I, Zaltbommel 1971, 41.

Afb. 29. Alkmaar, Langestraat 1.
(Foto Monumentenzorg, 1961).

Afb. 30. Alkmaar, Langestraat 2.
(Foto Monumentenzorg, 1966).

moest verbinden. Daardoor was dit huis op een zeer fraai punt komen te liggen. Omstreeks 1830, het minuut plan vertoont nog geen „ronde hoek” op dit punt, zal het huis ingrijpend verbouwd zijn. Hierbij werd aan weerszijden van de hoek een uitspringende etalage geplaatst met een gebogen deur daar tussen in. Daarboven werd een nieuwe hoekpartij gemaakt, waarbij tevens een deel van de zijgevel werd vernieuwd, tevens werd een nieuwe kroonlijst aangebracht. Bijzonder is dat hier om het venster boven de deur een omlijsting is aangebracht. De hoekpartij gaat daardoor als een symmetrie as werken.

Op een foto uit 1861 komt te Rotterdam een huis voor dat veel op het Schiedamse pand lijkt. Het huis was gelegen in de onmiddellijke omgeving van het Rotterdamse stadhuis, op de hoek Melkmarkt en de Lamsteeg. Het huis was hoger dan enig ander pand met een afgeronde hoek en bezat boven een onderpui met insteek nog drie verdiepingen. De vensters in de gebogen hoektravee, waren van een omlijsting voorzien en verticaal gekoppeld zodat ook hier de hoektra-

vee het hoofdmoment van de gebogen gevel was.¹⁶

Buiten Zuid-Holland zijn nog weinig voorbeelden bekend van hoekafrondingen voor 1830. In Noord-Holland kennen wij alleen de twee panden te Alkmaar aan het oostelijke einde van de Langestraat op de Stenenbrug gelegen. Tegenover elkaar gelegen vormen zij een fraai geheel. Op de zuidelijke hoek van de Langestraat bevond zich een apotheek in een merkwaardig oud huis dat aan beide zijden overgekraagde houten gevels bezat. Er bestaat een tekening uit 1811 van dit huis, die erop zou kunnen wijzen dat men toen het oude beeld vastlegde voor het verdween¹⁷. Waarschijnlijk is het huis kort daarna van stenen gevels voorzien (afb. 29); het feit dat deze aan weerszijden op vlucht staan doet vermoeden dat het binnenwerk gedeeltelijk gespaard bleef. De gevels slui-

¹⁶ Rotterdam, gefotografeerd in de 19de eeuw, Amsterdam 1974, afb. 1.

¹⁷ C. H. Peters, *De Nederlandsche Stedenbouw*, Deel II, De stad met hare kerken etc., 405.

ten in vormgeving sterk bij de Leidse groep aan.

Het huis aan de noordhoek van de Langestraat en de Stenenbrug heeft een eenvoudiger opzet en zal iets jonger zijn dan zijn deftige overbuurman. De gebogen hoektravee en het gevelvlak lopen zonder sprong in elkaar over (afb. 30). Bij beide panden komt de ronding op de hoek voor op het minuutplan.

Het derde ons bekende voorbeeld van een ronde hoektravee buiten Zuid-Holland van voor 1830 toont het bescheiden huis Eewal 48 te Leeuwarden. Van dit zeventiende-eeuwse huis werd, vermoedelijk in het begin van de negentiende eeuw, het voorste gedeelte van het huis vernieuwd. Opgemerkt dient te worden dat de detaillering nog een sterk achttiende-eeuws karakter heeft, zodat een hogere ouderdom niet uitgesloten kan worden. De ronding op de hoek werd begrensd door houten pilasters. Hierdoor ontstond een aparte hoekpartij, die bekroond werd in een dakkapel (afb. 27). Door het sterke accent dat de gebogen hoektravee hier kreeg,

sluit het huis meer aan bij het huis te Schiedam (afb. 28) en bij het genoemde huis Oudegracht 138—hoek Vinkensteeg te Utrecht dat een recht afgeschuinde hoek bezat.

Ondanks het bescheiden aantal gebogen hoektraveeën van voor ca. 1830 dat opgespoord kon worden, blijken er toch enkele duidelijke verschillen in de compositie voor te komen. Er zijn hoektraveeën waarbij geen onderscheiding gemaakt is met het rechte gedeelte van het gevelvlak. De meer achttiende-eeuwse vorm met een ronding op de hoek die iets terugspringt bij het gevelvlak kwamen wij alleen te Loosduinen tegen. Bij de Leidse groep springt de gebogen hoektravee iets naar voren, hetgeen alleen bij een huis te Alkmaar werd nagevolgd. Tenslotte was er een aantal gevallen waarbij de hoektravee door lisenen van de vlakke muurgedeelten gescheiden werd.

Dit alles wijst uit dat de gebogen hoektravee in de belangstelling stond, de vlakke, omgevouwen, hoektravee was niet alleen in aantal doch ook in variatie van vormgeving sterk in de minderheid.

SUMMARY

Corner houses built in the cities of The Netherlands before 1800 are characterized by a distinct difference between the front and side façades. Only a small number of very large houses have more or less similar façades on both sides of the corner. However, even these exceptions lack a more decorative treatment of the corner, examples of which can be found on eighteenth-century buildings in many countries but are virtually absent in The Netherlands (Figs. 16-18). These exceptional cases dating from before 1800 have a utilitarian character. The solutions were sometimes influenced by the demands of traffic (Figs. 1 and 2), but much more often represented a wish to eliminate the sharp point of the street corner (Figs. 3 and 4). A special

aspect was the replacement of two shop doors, one on either side of the corner, by a single obliquely set door (Figs. 10-14). The oblique windows which occurred in many versions in some regions (Figs. 6-8) did not lead to unusual solutions for corner houses.

It was not until after 1800 that an architectonically satisfactory solution to the corner problem was first seen in The Netherlands. This led to a group of houses with a curved wall segment on the corner (Figs. 24-30). This segment is only one window wide and usually has a door on the ground floor. Except for the new curved shape of the corner, the architecture of these houses is traditional. They occur predominantly in the present province of Zuid-Holland.

ENIGE OPMERKINGEN OVER DE VOLTOOIDE RESTAURATIE VAN DE NIEUWE KERK TE AMSTERDAM.

G. HOOGEWOUD

Restauraties van kerken worden maar zelden besproken, en als dat gebeurt, blijft het geschrevene vaak beperkt tot de vermelding van de kosten, de tijdsduur, de opening door de Koningin, en het resultaat: „weer als nieuw”, „in oude glorie hersteld”. De Nieuwe Kerk was hierop geen uitzondering: de restauratie kostte hier vooral erg veel (f 50.000.000), hij was al in 1959 begonnen, er waren veel technische hoogstandjes verricht, de Koninklijke Familie was aanwezig bij de opening, en de kerk was weer als nieuw. Naast commentaren als „Nieuwe Kerk spot met de tand des tijds”¹, waren er ook andere commentaren, zoals van Peter Karstkarel in *Trouw*², en Piet van Seeters in *de Volkskrant*³.

Hoewel Karstkarel zijn bewondering voor het herstel niet onder stoelen of banken stak, uitte hij kritiek op het beleden esthetisme, het wegmoffelen van een hele bouwperiode (de negentiende eeuw), en de historiserende vormentaal van de nieuw-opgetrokken nevengebouwen van de kerk.

Van Seeters stelt onder de kop „Nieuwe Kerk na restauratie weer zo goed als nieuw” naast alle lof de vraag, waar het bij restauratie nu echt om gaat. „Moet je van gebouwen kunnen zien, dat ze gerestaureerd zijn of moet je zodanig opknappen, dat ze in hun oude verschijningsvorm verder kunnen? In de ogen van nogal wat architecten is de restauratie van de Nieuwe Kerk een schoolvoorbeeld van een overdreven grondige aanpak, die van een oude

kerk eigenlijk een nieuwe kerk maakt, waarmee afbreuk gedaan wordt aan het historische karakter”.

Een gebouw wordt gebruikt en dat stelt zijn eisen. Constructief herstel gaat daarom altijd samen met veranderingen en toevoegingen. Wanneer er gebroken of gemetseld moet worden, ontstaat er een keuzemogelijkheid: in de oude vorm of anders?

Deze keuzemogelijkheid is een cruciaal moment, waar de persoonlijke voorkeur een visie van de architect bepalend kan zijn. De Nieuwe Kerk is meermalen gerestaureerd en — voordat dat woord in zwang kwam — herbouwd in 1645 en bovenal: eeuwenlang onderhouden. In de nu blinkende Nieuwe Kerk valt van dat onderhoud weinig meer te bespeuren, en dat is jammer want het gebouw heeft een zeer bewogen geschiedenis achter de rug, waar alles nog getuigenis van behoort af te kunnen leggen.

Het is natuurlijk wel zo dat het gebouw een aantal momenten heeft gekend waarop het ingrijpend van functie is veranderd, zoals het verdwijnen van de Rooms-Katholieke eredienst na de Alteratie, waarmee in één klap het koor en de gildekapellen zinloos werden; de brand in 1645, waarmee alle stoffelijke blijken, die niet uit steen bestonden, vernietigd werden; de monumenteninrichting daarna als preekkerk; het verbod op het begraven in (1866), de restauratie als monument en het afscheid als preekkerk van de Amsterdamse binnenstad in 1959. Daartussen liggen overgangen, zoals de inrichting van

In verband met het feit dat de wintervergadering op 21 februari 1981 te Amsterdam zal plaats vinden, waarbij een bezoek aan de Nieuwe Kerk op het programma staat, heeft de redactie een tweetal auteurs uitgenodigd hun visie te geven over de voltooide restauratie, te weten Prof. Ir. C. Wegener Sleswijk en drs. G. Hoogewoud. De heer Wegener Sleswijk gaf te kennen, dat zijn visie in beknopte vorm voldoende tot zijn recht komt in de door hem samen met architect D. Verheus geschreven brochure „Over de restauratie van de Nieuwe Kerk 1959-1980” (in de kerk verkrijgbaar)

en oordeelde op grond hiervan een aparte uiteenzetting onnodig. Helaas kan de redactie de lezers geen diptiek aanbieden en wordt derhalve thans alleen de bijdrage van de heer Hoogewoud gepubliceerd.

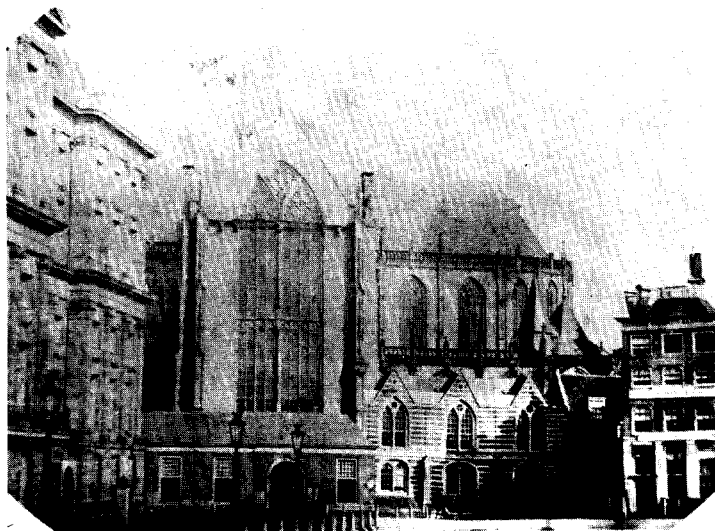
Redactie

¹ *Haarlems Dagblad*, 4 april 1980.

² „Restauratie Nieuwe Kerk: bewondering en teleurstelling”, door Peter Karstkarel, *Trouw*, 5 april 1980.

³ „Nieuwe Kerk na restauratie weer zo goed als nieuw”, door Piet van Seeters, in: *de Volkskrant*, 12 april 1980.

DE VOLTOOIDE RESTAURATIE VAN DE NIEUWE KERK TE AMSTERDAM

Afb. 1. De Nieuwe Kerk met de zuidoostelijke aanbouw en inpandige ingang vóór 1859.

(Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam).

Afb. 2. De Nieuwe Kerk met de in 1859 gebouwde neogotische consistorie. Opname uit 1940.

(Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam).

Afb. 3. De Nieuwe Kerk met de nieuwe consistorie of ministeriegebouw.
(Foto G. Hoogewoud, Amsterdam).

het koor als trouwgedeelte, de bouw van een kwasi-kooromheining zonder opklapbare koorbanken na 1645 en het aankleden van de ruimte met een huiselijk kleed en trouwmeubilair.

De Nieuwe Kerk was bovenal preekkerk van de Nederlands-Hervormde Gemeente van de Amsterdamse binnenstad, geen gewijde ruimte, en dat was te merken, want er waren stovenhokken, fietsenrekken, rommelhoekjes. Hierin kwam pas verandering toen het eigenlijke karakter van preekkerk ging verdwijnen: men ging toen andere, meer op de zang gerichte diensten houden, er kwamen orgelconcerten en men ging het gebouw een beetje opruimen. Vanaf 1897, toen het Huldeblijk-Gedenkraam van Otto Mengelberg geplaatst was, ging men geleidelijk en bewust de kerk verfraaien.

Een eerste aanzet was al gegeven door de opmeting van A. J. van Beek uit 1881, die als basis zou moeten dienen voor een restauratie.

In 1892 ging C. B. Posthumus Meyes meer gecoördineerd aan de slag, ontpleisterde de noordgevel van het noordertransept, liet het beeldhouwwerk aan deze gevel door de beeldhouwers Van de Bossche en Crevels ingrijpend restaureren en raakte daarover in het openbaar in discussie met Victor de Stuers⁴.

⁴ „Restauratie der Nieuwe Kerk te Amsterdam”, ingezonden brief van Victor de Stuers in: *de Nieuwe Rotterdamse Courant*, 1 mei 1894 en 8 mei 1894 en in antwoord daarop „De restauratie van den Noordergevel der Nieuwe Kerk te Amsterdam”, door C. B. Posthumus Meyes in: *de Nieuwe Rotterdamse Courant*, 5 mei 1894.

In 1897 werd de gevel van het zuidertransept opgeknapt, waarna er stemmen opgingen om de aanpalende huisjes aan de Mozes en Aäronstraat af te breken en de kerk, zeker met het oog op de aanstaande inhuldiging, een representatiever aanzien te geven.

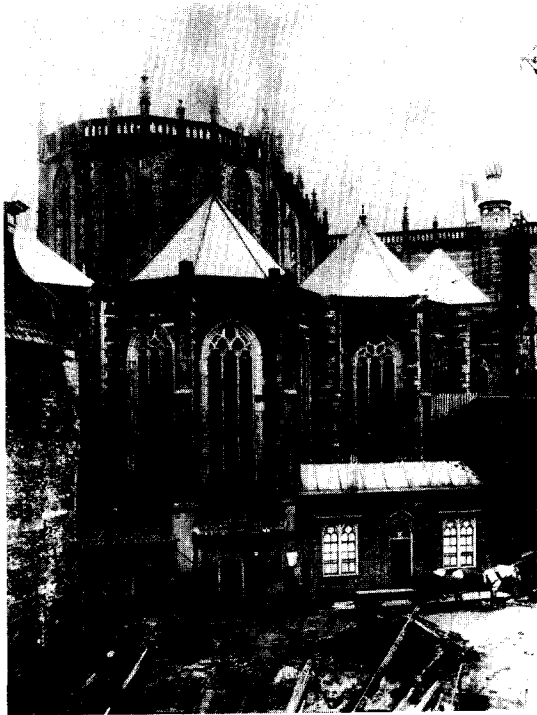
Deze voornemens zouden in 1907 werkelijkheid worden: de huisjes werden afgebroken, de Mozes en Aäronstraat werd verbreed, waarna de ruimte tussen de steunberen werd ingenomen door tuintjes, en de hoofdingang vóór het zuidertransept, die immers deel uit maakte van een belendend perceel, vervangen werd door het neogotische portaal van zandsteen, dat wij nu nog kunnen betreden.

Dit laatste was niet de bedoeling van de huidige restauratiearchitecten; zij wilden de relatie tussen Dam en kerk verbeteren door dit portaal weg te breken. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg stond dit niet toe; het portaal moest blijven.

Op dit punt ziet men dus een late botsing tussen verschillende stromingen op restauratiegebied, n.l. de voorzichtige aanpak, die niet alles in één keer wil regelen, en de vergaande aanpak. Bij de restauratie van Nieuwe Kerk waren er in deze volgorde drie uitgangspunten:

1. herstel van oorspronkelijke lichtinval en kleurenschema.
2. daarbij de nodige constructieve ingrepen doen.
3. het voldoen aan gebruikseisen.

Voor het bereiken van het onder 1 genoemde lijken de architecten te hebben teruggegrepen

Afb. 4. De kooromgang van de Nieuwe Kerk omstreeks 1890 met het 19de-eeuwse neogotische winkeltje en de omstreeks de eeuwwisseling gesloopte aanbouwen tussen de steunberen.

(Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam).

naar de toestand van 1650, maar met constructieve verbeteringen. Verdwijnen moest de sfeer van duf- en goorheid, die tot uiting kwam in dichtgemetselde vensters en in okerkleur geschilderde constructieve onderdelen, zoals bogen en pijlers. Een grote schoonmaakbeurt, die de kerk uit haar eigen Amsterdamse context van gewone binnenstadskerk zou lichten en tot een nationaal forum doen worden.

In de verantwoording stellen de architecten drie gebruikseisen:

1. geen aan de „kerk” onwezenlijke bestemmingen — dus bijvoorbeeld geen bergruimten of toiletten binnen de kerkmuren.
2. handhaving (en voor zover nodig: herstel) van banken, hekken, orgels en kronen, waar ze in de 17de eeuw werden geprojecteerd.
3. behoorlijke verwarmings-, verlichtings- en geluidsinstallaties.

Vanwege het onder 3 genoemde blijkt achteraf de Nieuwe Kerk geheel uit zijn voegen te zijn gelicht: de zerken moesten het veld ruimen en moesten plaats maken voor te verwarmen dun-

ne Naamse stenen. De vloer kreeg hierdoor „een wat precies karakter, in tegenstelling tot het opgaande muurwerk dat de slijtage der eeuwen ondervonden had. Is deze slijtage elders zo mooi, in de Nieuwe Kerk ontstond de indruk van onverzorgheid. Dat heeft dus geleid tot een vergaand herstel van natuursteenwerk en van een uiterst zorgvuldige beschildering van muren, bogen en pijlers, aansluitend bij oude kleur- en vormresten. Niet helemaal passend in dit beeld (maar toch niet storend) zijn de resten van oude decoratieve beschilderingen, die zichtbaar gelaten zijn”⁵.

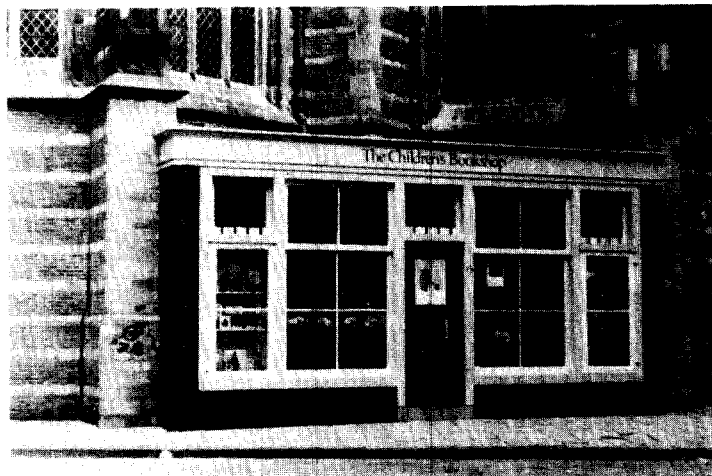
De Nieuwe Kerk moest er bewust anders gaan uitzien, en dit had ook vergaande consequenties voor meubilair en exterieur, d.w.z. dat ook uitwendig werd aangevuld wat verweerd of verdwenen was. Het duidelijkst is dit te zien aan de bekroningen van de koorkapellen, waar vóór de restauratie de tand des tijds zichtbaar haar werk had gedaan, maar waar nu de steunberen weer prijken met nieuw aangebrachte bekroningen, evenals de balustraden boven langs de kappen der straalkapellen.

Op deze wijze is een beeld van compleetheid ontstaan, dat er de oorzaak van is dat men enthousiaste uitspraken kan horen als: „De Nieuwe Kerk spot met de tand des tijds”, als ware zij een Marlene Dietrich.

Het exterieur is het meest gewijzigd, daar waar het de bijgebouwen betreft. Dit geldt allereerst voor het neogotische ministeriegebouw aan de Dam uit 1859 en de 18de-eeuwse verdieping op het 17de-eeuwse Diaconiegebouw aan de Gravenstraat. Voor het Ministeriegebouw kwam een ontvangstruimte in de plaats: „om visueel de relatie tussen de kerk en de Dam te versterken, is de gevel van deze aanbouw opgetrokken in lichtkleurige kalksteen, in harmonie met de zuidgevel van het dwarschip. Waarom? Men kan namelijk evenzeer deze kalkstenen gevel ervaren als historiserende architectuur, die juist door de wens tot harmonie met het zuiderdwarschip dit laatste schade doet.

Het oude neogotische gebouw, zo vaak geschilderd door Breitner, was een fors stuk neogotiek uit de beginperiode van die stijl, met een bakstenen gevel, opgemetseld met de kleine, vlakke klinkers, die zo kenmerkend waren voor die tijd, en met een trots getoonde gotische balustrade anno 1859 langs het platte dak. Het is

⁵ D. Verheus, C. Wegener Sleswijk, *Over de restauratie van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 1959-1980*, 8-9.

Afb. 5. De kooromgang van de Nieuwe Kerk gezien vanuit de Gravenstraat. Het neogotische winkeltje heeft plaats gemaakt voor een gebouwtje in een 18de-eeuwse gedaante.

(Foto G. Hoogewoud, Amsterdam).

niet duidelijk welk materiaal het beste de relatie tussen Dam en kerk kan versterken, want er is aan de Dam zowel in natuursteen als in baksteen gebouwd.

Toch zijn er ook plaatsen waar de architecten minder rücksichtslos te werk zijn gegaan, want de twee piepkleine winkeltjes naast het noordertransept en de winkeltjes aan de N.Z. Voorburgwal zijn gespaard, terwijl het afbreken van de huisjes aan de Mozes en Aäronstraat weer ongedaan gemaakt is door het opnieuw oprichten van bijruimten voor het kerkgebouw. Daartegenover staat de sloping van een neogotisch winkeltje aan de Gravenstraat en de vervanging ervan door een gebouwtje in meer 18de-eeuws getinte stijl.

CONCLUSIE

We kunnen uit het bovenstaande de conclusie trekken dat de restauratie-architecten de Nieuwe Kerk terug hebben willen brengen in een toestand waarin volgens hen het gebouw het beste tot zijn recht zou kunnen komen, en dat was de toestand na het herstel van de brand van 1645. Het beeld van de kerk, zoals dat vereeuwigd werd door Bosboom en bezongen werd door Ten Kate, paste niet meer in deze visie.

In hun streven zijn de architecten soms gematigd opgetreden, soms ook vastbesloten in hun vormwil. Gematigd in die zin, dat zij in hun restauratie-aanpak ook meer eigentijdse opvattingen over de restauratie van kerkgebou-

wen hebben laten doordringen. Dat komt het beste tot uiting in het eerherstel voor de nevenbebouwing, zoals de woonhuizen langs de Nieuwezijds Voorburgwal, de mini-winkeltjes ter weerszijden van het noordertransept en de nieuw-opgetrokken bijlokalen aan de Mozes en Aäronstraat. Ook hebben zij, om wat voor redenen dan ook, de door Posthumus Meyes met waalklinkers gerestaureerde westgevel en zuidgevel van het schip en daarbij behorende zijbeuk gerespecteerd en niet vervangen door een bemetseling, die door de toegenomen kennis van het restauratievak beter zou harmoniëren met het karakter van de oude Nieuwe Kerk.

Doortastender zijn de architecten geweest in het verwijderen van de zuid-oostelijke aanbouw, de neogotische consistorie, die door Breitner zo vaak is geschilderd. Wat er voor in de plaats kwam is niet een reconstructie van de toestand van na 1645, maar een eigentijdse historiserende creatie. Kennelijk staan restauratieprincipes niet vast en heeft elke tijd het recht om op de haar eigen wijze om te gaan met oude gebouwen. Want men zou kunnen stellen dat het wegnemen van het zuidportaal van Posthumus Meyes en vervangen daarvan door een toestand, die wellicht meer in overeenstemming is met de archeologie van het gebouw zelf, n.l. geen portaal, maar een hoge poort, zoals bij het noordtransept, misschien nog meer recht doet aan het gebouw zelf, dan wij nu doen door de toevoeging van Posthumus Meyes te respecteren.

Het verschil is, dat er in 1980 waardering bestaat voor de geschiedenis van het restaureren zelf, en daarom wil men laten zien, hoe een architect, die zich baseerde op een geschilderd ideaal ontwerp voor de Nieuwe Kerk, daaruit de inspiratie putte om een portaal te bouwen dat er misschien nooit geweest was. Zoiets is het behouden waard, omdat het ons iets kan zeggen over onze eigen restauratie-opvattingen, althans de ontstaans-geschiedenis daarvan treffend illustreert. De vraag is alleen hoe ver je moet gaan, en of ook bij een toekomstige restauratie van de Alkmaarse St.-Laurenkerk ook de muren, die door Van de Kloot Meyburg schoongebikt zijn, weer opnieuw bepleisterd zouden moeten worden.

Deze vragen, die het waard zijn om publiekelijk besproken te worden, komen op, wanneer men ziet hoe in Amsterdam bijna tezelfdertijd twee restauraties van grote kerken gereed zijn gekomen, n.l. de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk. Het moeilijk is zich voor te stellen, dat deze gebouwen in hetzelfde tijdvak zijn gerestaureerd, want zo groot zijn de verschillen waarvan beide chirurgische ingrepen getuigen.

Uit de voorgaande zou ik de volgende stellingen willen destilleren.

1. Deze restauratie heeft de Nieuwe Kerk weer tot een hechte constructie gemaakt, al zal afgewacht moeten worden wat het resultaat is van de toepassing van beton en heipalen tot de tweede zandlaag in een gebouw dat nooit monolithisch gebouwd is.
2. Deze restauratie is gepaard gegaan met een overdreven beleden hang naar compleetheid, waardoor de volgorde van opeenvol-

gende bouwperiodes uit het gebouw verdwenen is. De Nieuwe Kerk is nu af voor altijd.

3. De besluitvorming rond ingrijpende veranderingen aan het gebouw, zoals het afbreken en weer opbouwen van nevengebouwen, heeft zich geheel buiten de openbaarheid afgespeeld, in tegenstelling tot het begin van deze eeuw, waarin plannen tot afbraak van de huisjes aan de Nieuwe Kerk breedvoerige discussies in de plaatselijke en landelijke pers tot gevolg hadden.
4. Beslist betreuenswaardig is het verwijderen van eeuwenoude zerkenvloeren. In het algemeen worden deze onderdelen van kerken als sluitpost beschouwd en worden graven, soms zonder behoorlijke inventarisatie, weggebulldoerd voor vloerverwarmingen.
5. Het is een juiste beslissing geweest om de schikking van het Protestantse kerkmeubilair inclusief dooptuin in ere te herstellen, aangezien dit meubilair van wezenlijke betekenis is voor de ervaring van de ruimte en ook functioneel kan zijn voor het nieuwe gebruik. Immers, de grote kerkruimte wordt er door in kleinere eenheden verdeeld.
6. Ook bij de toekomstige restauratie van de Westerkerk dient men het nu verwijderde meubilair in ere te herstellen.
7. Het gebruik van de Nieuwe Kerk als ontmoetingsplaats is een keuze, die interessante perspectieven kan bieden voor het probleem: „Hoe gebruikt men kerken?” Ook hier is gebleken dat de outillage, zoals verwarming, tegenover de historische waarde van het gebouw kan komen te staan. In zo'n geval dient men tot het uiterste te gaan om oude materialen en ruimten te respecteren.

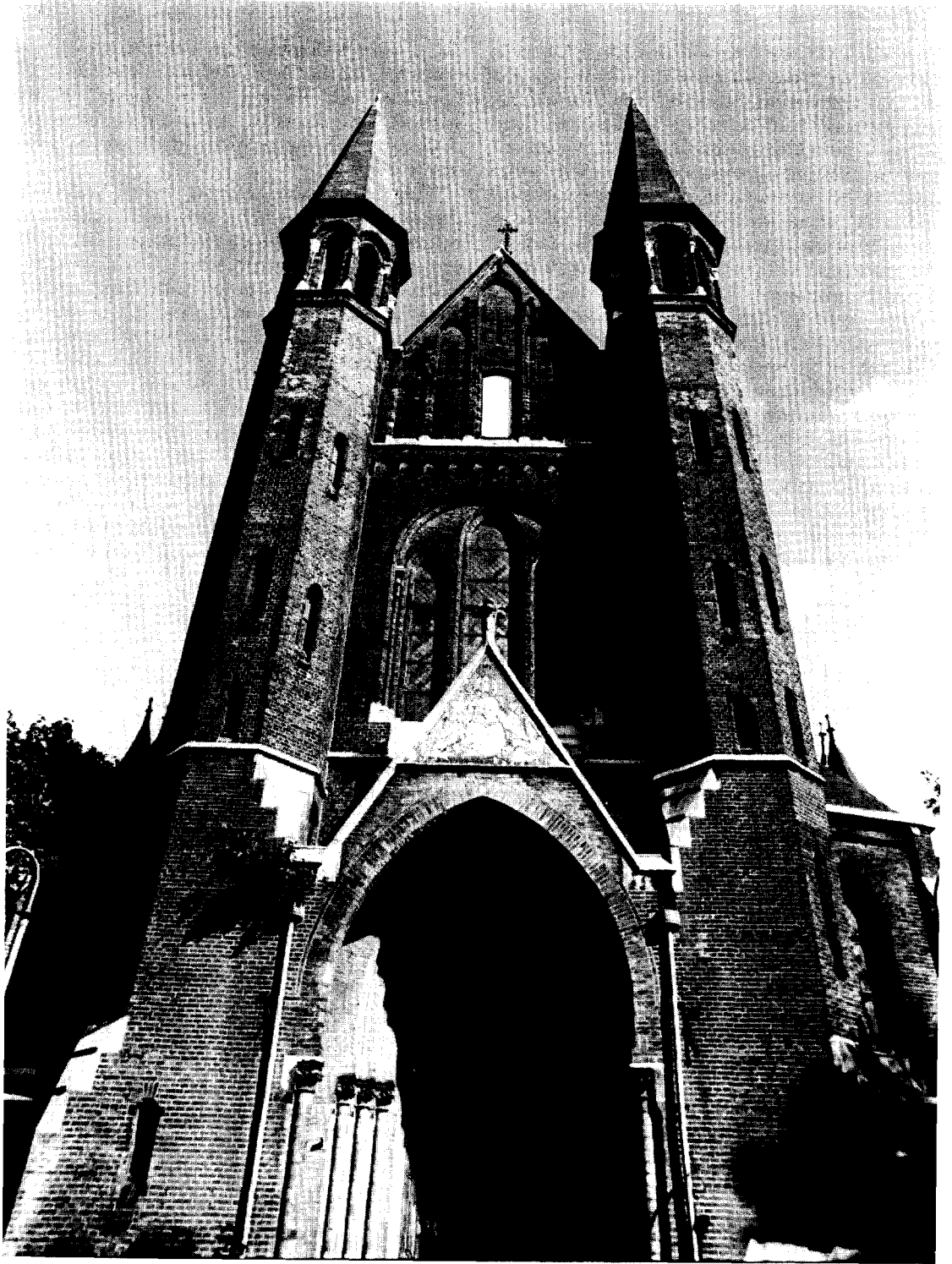
SUMMARY

In April, 1980, the Nieuwe Kerk (New Church; 1408) on the Dam in Amsterdam was reopened after the restoration started in 1958. During this long period of restoration a new foundation and pillars were added to solidify the construction, and the external appearance of the church was changed by the removal of most of the earlier additions, which were replaced with others in the style of the late eighteenth century, and by the placement of vanished ornaments, among them the pinnacles. Internally, windows were reconstructed in their original shape and the furnishings were rearranged according to the situation in the late seventeenth century.

The introduction of a heating system under the floor required the removal of the old gravestones in the nave and transepts, and new stone flooring was laid to replace them. The architects in charge, C. Wegener Sleeswijk and D. Verheus, felt that this in turn required a very thorough treatment of walls and sculpture to achieve a new internal harmony. The result

was a very brilliant, clean interior, which was criticized in the press (by van Seeters in *De Volkskrant* and Karstekarel in *Trouw*) on the grounds of excessive aestheticism involving obliteration of the changes made in the nineteenth century.

This restoration project, which was very thorough, aimed at stabilizing the structure and returning the building as far as possible to the seventeenth-century situation, which was considered most favourable for its function in 1980. This function is no longer that of a prominent church of the Dutch Reformed congregation but rather of a meetingplace for the community formed by church and society. At present, however, there is a growing feeling that buildings should be respected as well as more sympathy for the retention of changes made in different periods and of the traces left by earlier restorations. In the opinion of the author, the recent restoration of the Nieuwe Kerk made the building too perfect, completed it forever.

DE AMSTERDAMSE VONDELKERK

EEN TOPMONUMENT OP DE TOCHT

LYDIA LANSINK

Het gaat helemaal niet goed met de Vondelkerk in de Vondelstraat. Aan de buitenkant valt, afgezien van de verwaarloosde staat van de omringende tuintjes, ingegooide gebrandschilderde ramen en torenklokken die al jaren op even voor twaalf staan, weinig bijzonders waar te nemen, maar in de kerk heeft een ware beeldenstorm gewoed. Er is geen beeld en geen altaarstuk meer aanwezig, de kerkbanken zijn met vloer en al verwijderd (zodat de Christus van het triomfkruis treurig neerblijkt op een zandvlakte), het orgel is, op een enkele verwrongen pijp na, eveneens geheel verdwenen en in de sacristie en andere nevenruimten liggen restanten van meubilair en wandbedekking.

Het interieur is kortom een grote, door talrijke duiven bevolkte en bevuilde puinhoop.

CUYPERS, BEKEND EN GEVREESD

Toch was de stichting van de Vondelkerk indertijd een nationale, zelfs internationale zaak, werd zij alom beschouwd als een juweeltje van 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst, geldt zij nog steeds als de mooiste neo-gotische kerk van Nederland en was zij al lang voordat in 1961 de Monumentenwet van kracht werd, een monument. De Vondelstraat, waarin de kerk als het ware is gevat, werd in de vorige eeuw gepresenteerd als een schoolvoorbeeld van esthetisch verantwoorde stadsaanleg, maar is ook niet meer wat zij geweest is.

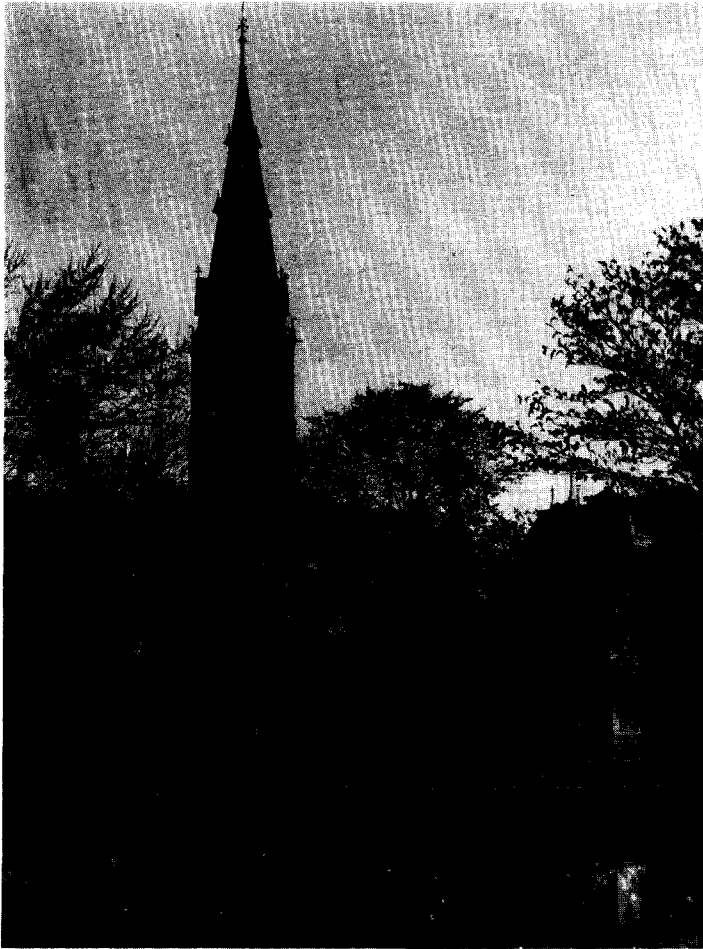
Zowel de Vondelkerk als de Vondelstraat, alsmede meer dan vijftien daaraan gelegen huizen (waaronder het inmiddels afgebroken „Café Vondel”), werden ontworpen door dr. P. J. H. Cuypers, één van de zeer weinige 19de-eeuwse Nederlandse architecten die ook in het buitenland bekend zijn. Cuypers werd in 1827 in Roermond geboren, waar hij in 1921, dus hoogbejaard, stierf. Hij werd opgeleid in Antwerpen en verhuisde in 1865, na enige tijd als architect in Roermond werkzaam te zijn ge-

weest, naar Amsterdam. Omstreeks 1845 had hij Viollet-le-Duc, de beroemde Franse archeoloog, restaurateur, architect en theoreticus, leren kennen, wiens pleidooien voor de „redegevende bouwkunst” („alleen het ware is mooi”, „vormen die geen verband houden met de structuur zijn uit den boze”) mede dankzij Cuypers in Nederland een enorme invloed zouden krijgen. Anders dan Viollet-le-Duc werd de rooms-katholieke Cuypers in hoge mate door religie gedreven. In Amsterdam werd hij als kunstenaar, leermeester en mens gerespecteerd (hij maakte deel uit van de gemeenteraad), maar als „missionaris” en „ultramontaan”, die, zoals men zei, het katholicisme wilde verschansen achter neo-gotische muren, door de niet-roomse meerderheid gewantrouwd en gevreesd.

LUXE-KWARTIER

Cuypers bouwde zes kerken in Amsterdam, waarvan er twee — de Magdalenakerk en de Willibrorduskerk — zijn gesloopt en er drie op de een of andere manier worden bedreigd. Zijn favoriete werkterrein was de omgeving van het in 1865 geopende „Rij- en Wandelpark”, oftewel „Vondels-park”, oftewel „Vondelpark”. Dit gebied moest volgens de gemeente het Amsterdamse „luxe-kwartier” worden en werd ook als zodanig aangegeven in de plannen tot uitbreiding van de stad buiten de Singelgracht, de eerste officiële uitleg sinds de 17de eeuw, van J. G. van Niftrik en J. Kalff, respectievelijk uit 1866 en 1875.

De eerste ontwerpen voor de Vondelstraat werden al in 1866 ingediend door P. J. H. Cuypers en N. Redeker Bisdop, die toezegden zich te zullen aanpassen aan de gemeentelijke plannen. In 1867 werd van gemeentewege toestemming verleend voor de aanleg van het eerste stuk straat en de bouw van enige woningen en werd een gedeelte van het langs het Vondelpark lopende Leijerdorperpad aan Cuypers (die

Afb. 1. De Vondelkerk omstreeks de eeuwwisseling.

naast veel artistiek inzicht ook een gezond zakelijk inzicht had) in eigendom afgestaan. Kort daarop werd de naam Vondelstraat gegeven, besloten dat deze een „Mac-adamweg” zou worden en aan P. J. H. Cuypers en diens vriend mr. J. J. W. van den Biesen toegestaan de straat door te trekken tot aan het park. In 1873 mocht hij worden verlengd tot aan de grens met Nieuwer-Amstel, die ongeveer ter hoogte van de tegenwoordige Hollandsche Manege liep.

Cuypers ontwierp onder meer het Rijksmuseum, het Museumplein en omgeving en de sokkel van het in 1867 onthulde standbeeld van Joost van den Vondel in het Vondelpark en speelde een zeer belangrijke rol bij de stichting van het Concertgebouw, een werk van A. L. van Gendt.

LOTERIJ VOOR HET ALLERHEILIGST HART

De Vondelkerk, of eigenlijk de parochiekerk Allerheiligst Hart van Jesus, moest volgens de eerste plannen van omstreeks 1870 worden gebouwd in de tuin van mr. Van den Biesen, die aan de Overtoom woonde. Geruime tijd later werd besloten het gebouw op een soort eilandje te plaatsen. Paus Pius IX ontving op de dag waarop hij even lang in functie was als Petrus ooit was geweest, het bericht dat de eerste spade in de grond was gestoken en verleende terstond zijn bijzondere zegen. Op 1 maart 1872 werd de eerste steen gelegd, in 1873 werd het priesterkoor ingezegend, bij welke gelegenheid pastoor J. W. Brouwers een zeer lange feestrede uitsprak. De parochianen moesten zich voorlopig behelpen met een houten hulpgebouw, want het geld was op.

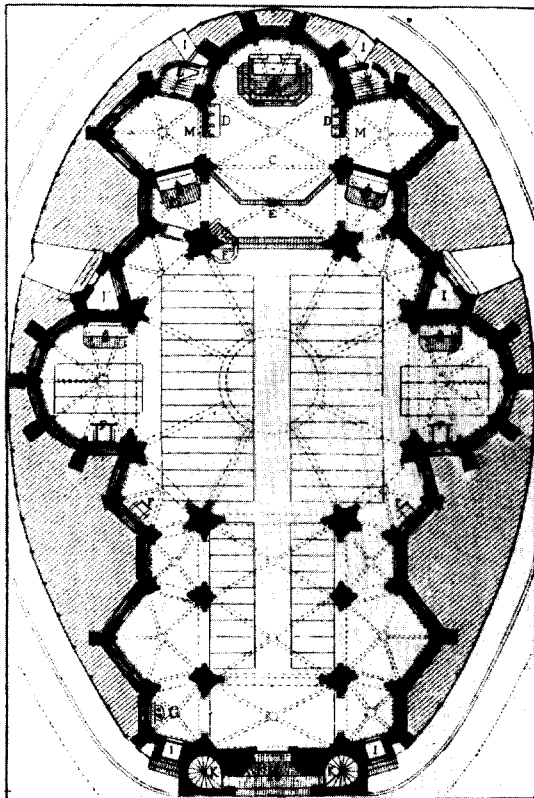
Een grootse „verloting van kunstvoortbrengselen en voorwerpen van smaak”, gehouden in de zomer van 1874, bracht uitkomst. Kunstenaars en notabelen van de meest uiteenlopende gezindten stelden de prijzen beschikbaar. Zo stuurde paus Pius IX een kostbare camee en H. M. de koningin een paar smaakvolle salonlampen. De hoofdprijs was een kolossaal en bijzonder ingewikkeld schoorsteenstuk, speciaal ontworpen door Viollet-le-Duc; de gietmallen waren na gebruik vernietigd. De loten kostten f 1.— per stuk en de totale opbrengst was f 45.000,—.

Het dagblad *De Tijd* meldde, dat de prinses van Löwenstein geboren Lichtenstein te Beieren 125 loten had gekocht en dat de paus zo geroerd was door de loyaliteit van protestants Amsterdam, dat hij nog eens 100.000 loten beloofde ten behoeve van de bouw van een protestantse kerk in een andere nieuwe wijk van Amsterdam; hoe dat precies in zijn werk ging en afliëp moet nog worden uitgezocht.

EEN PERSOONLIJKE SCHEPPING

In 1875 werd een begin gemaakt met de afbouw van de Vondelkerk, in 1876 was deze voltooid, maar er moest nog enige tijd worden gecollec-teerd voordat de inventaris — grotendeels vervaardigd in het atelier van Cuypers — bij elkaar was. De consecratie vond plaats op 16 juni 1880, door mgr. P. M. Snickers, bisschop van Haarlem. In 1882 kon worden verhuisd van de hulppastorie naar de definitieve pastorie, tegenover de noordelijke zij-ingang van de kerk. Pas in 1885 werd de Vondel, voorheen hulpkerk van de parochie St. Nicolaas buiten de Veste, een zelfstandige parochiekerk.

Hoewel vaak wordt gewezen op verwantschap met onder andere de Liebfrauenkirche in Trier, de kerk van Vierzehnheiligen in Zuid-Duitsland en St. Stephen Walbrook in London, is de plattegrond van de Vondelkerk bijzonder origineel. Hij past in een ovaal en is dus in hoofdzaak langwerpig, maar verwijdt zich in het midden tot een grote achthoek. De ronde uiteinden van het dwarsschip en van het koor en de schuin geplaatste vijfhoekige kapellen vormen een golvende omtreklijn die barok aandoet, maar zowel het uit- als het inwendige van de kerk zien er volkomen neo-gotisch uit. Op de achthoekige viering, werd, gesteund door ijzeren ribben, een hoge, slanke toren geplaatst. In het interieur ziet men niet, zoals wel wordt verondersteld, veelkleurig „schoon metselwerk”,

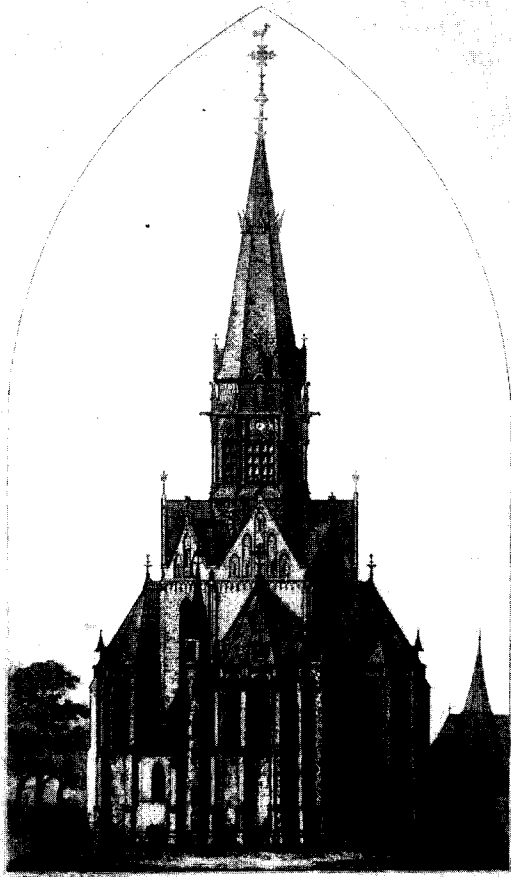
Afb. 2. Plattegrond van de Vondelkerk, uit J. Kalf, *De Katholieke kerken van Nederland*, 1906, blz. 232.

maar in verschillende tinten geschilderde rode baksteen, aangevuld met bonte verglaasde tegels. Cuypers hield („als Limburger” zeggen sommigen dan) van veel mooie kleurtjes.

RESTAURATIE GING NIET DOOR

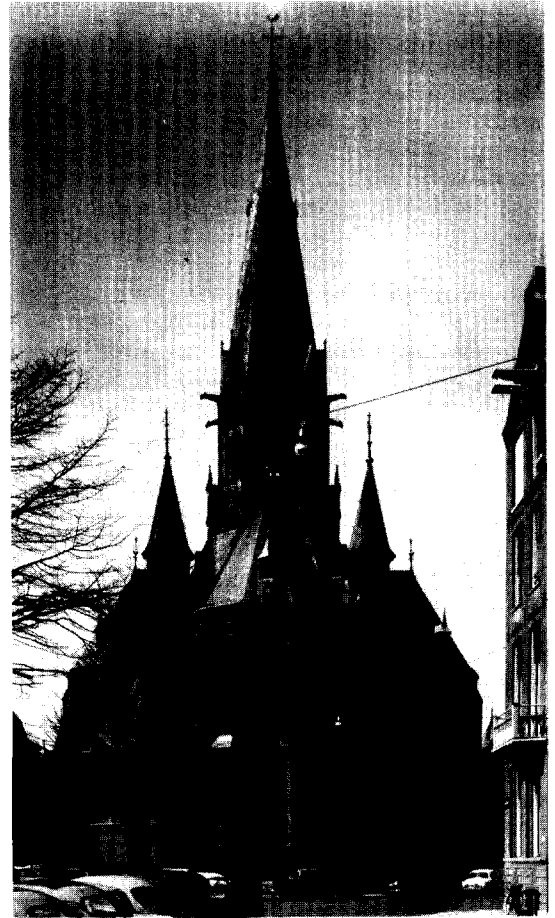
De eerste klachten over scheuren in de gewelven kwamen omstreeks 1892 en hielden waarschijnlijk zowel verband met de drassige, weinig stabiele poldergrond als met het feit dat Cuypers als constructeur iets minder groot was dan als kunstenaar. Op een gegeven moment zakte in de pastorie het fornuis door de keukenvloer.

Op het nippertje overleefde de Vondelkerk een verschrikkelijke brand die op 8 november 1904 ontstond door onvoorzichtigheid van een loodgieter. De schade bleef betrekkelijk beperkt doordat de brandweer, — terwijl het zwart zag van de mensen, de pastoor met natgespoten kleren het H. Sacrament uit de kerk haalde en de bewoners van de Vondelstraat hun schilderijen en andere kostbaarheden in veiligheid brachten,

ROUWVELDEN, ROOLISE, KATHOLIEKE, VONDELSTRAAT 2, AMSTERDAM

Afb. 3. De Vondelkerk met de oorspronkelijke in 1904 afgebrande vieringtoren, naar gravure van P. J. Arendzen.

Afb. 4. Het exterieur van de Vondelkerk met de na de brand van 1904 lager herbouwde kruisingstoren.

(Foto Monumentenzorg, 1964).

— tijdig de als een fakkel brandende toren in de richting van het Vondelpark wist om te trekken. Al in de eerstvolgende kerstnacht kon de kerk weer worden gebruikt, in 1905 was hij geheel hersteld en in 1906 was ook de nieuwe toren, breder en anders versierd dan de vorige en opgetrokken uit met lood bekleed hout, klaar.

Decennia lang vervulde de Vondelkerk, geïkoesterd door het bisdom, het kerkbestuur en de parochianen, een dankbare rol in het Amsterdamse rijke roomse leven. In de jaren vijftig werd blijmoedig een restauratie aangekondigd, in 1962 waren een plan en een bestek klaar, maar toen kwam, mede door het overlijden van de architect, de klad er in. Het Rijk en de gemeente Amsterdam reserveerden ieder 30%

van de restauratiekosten, maar het bisdom Haarlem, dat een rentloze lening had beloofd, bedacht zich. De restauratie van de Nicolaas binnen de Veste aan de Prins Hendrikkade liep stevig uit de hand en ook gezien het slinkende aantal parochianen werd het niet verantwoord geacht geld te steken in de Vondelkerk. De restauratie moest, tenzij de parochianen over de brug wilden komen, voor onbepaalde tijd worden uitgesteld. Nog één keer was de kerk via de V.P.R.O.-televisie in alle luister te bewonderen, nadat daar, op 23 oktober 1969, de uitreiking van de P.C. Hooft-prijs aan (toen nog) G. K. van het Reve was gevierd. De artiesten, onder andere een fanfare-orkest, de Zangeres zonder Naam, Hermann Schey en een goochelaar,

waren door de auteur zelf uitgekozen. De parochianen zijn nog niet uitgepraat over de dranklucht, de lege flessen en de peuken die ze de volgende dag in de kerk aantroffen.

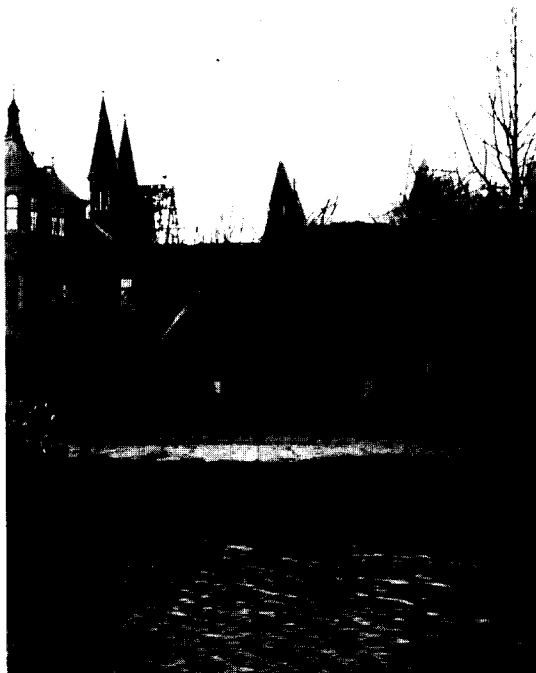
VERKOCHT VOOR EEN GULDEN

„Vanwege de bouwkundige toestand” (de kerkgangers werden bedreigd door vallend gesteente), werd de Vondel in augustus 1978 op advies van het bisdom gesloten en vervolgens voor een symbolisch bedrag zowel aan het Rijk als aan de gemeente Amsterdam aangeboden. Geen van beide reageerde positief. Wat de gemeente betreft, was ten aanzien van het toenemende aantal lege kerken in de stad nog geen beleid geformuleerd en waren nog geen prioriteiten gesteld.

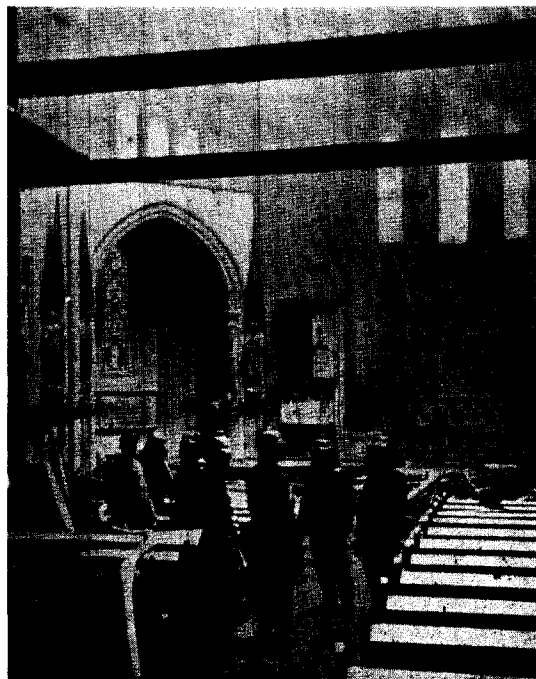
In samenwerking met het bisdom liet aannemer en projectontwikkelaar C. Damave, bekend van de nooit van de grond gekomen „godswoninkjes” in de Haarlemse Spaarnerkerk, door de architecten J. H. Th. en P. A. Janssen een ontwerp maken voor de bouw van woningen in de kerk, zogenaamd met behoud van het „casco”. Dit plan, dat in een doorsnee, oerdegelijke kerk waarschijnlijk wel acceptabel zou zijn, maar van het interieur van de Vondelkerk met zijn unieke ruimtewerking niets heel liet en bovendien — hoe kan het anders — het exterieur ingrijpend zou wijzigen, stuitte op tegenstand bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die een negatief advies uitbracht. De gemeente Amsterdam had geen bezwaar tegen woningen in de kerk, maar kon, aangezien sociale woningbouw uitgesloten moest worden geacht, in financieel opzicht niet bijspringen. Het ondernemingsklimaat verslechterde snel, half Amsterdam werd gekraakt en C. Damave ging in april 1980 failliet, maar toen had het kerkbestuur, gemachtigd door het bisdom, de Vondelkerk al voor f 1,— verkocht aan F. F. M. Polman, directeur van een besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid genaamd „Cesar”. Ook de nieuwe eigenaar wilde tot woningbouw overgaan, maar kreeg geen enkele bank zo gek de zaak (dure appartementen in de Vondelstraat!) te financieren.

GEEN BORDEEL, WEL BEELDENSTORM

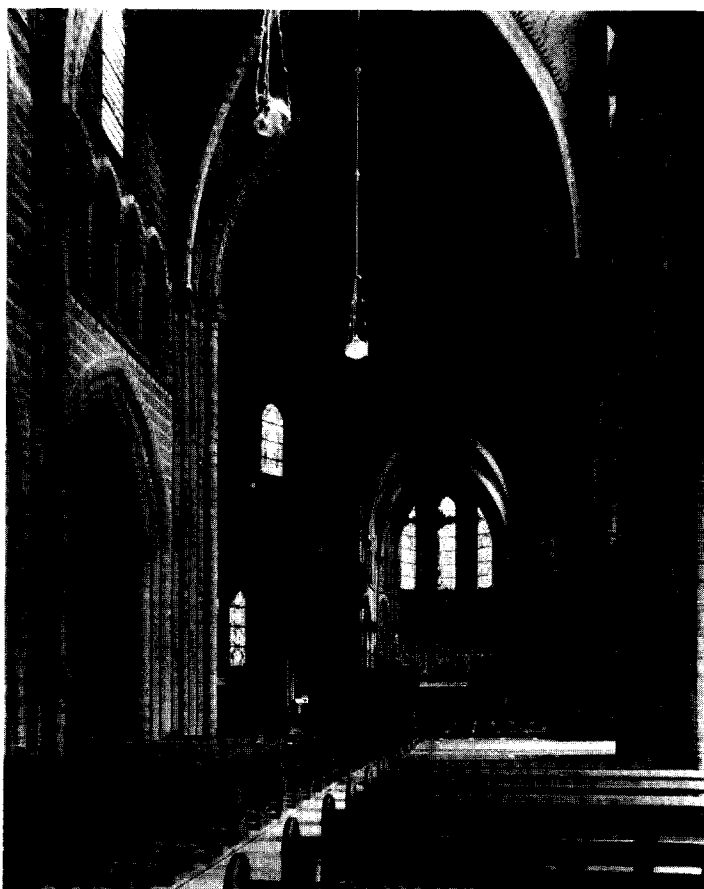
Een subliem „beschermd” monument met een belangrijke beeldbepalende functie in de omringende wijk bleek bij wijze van spreken aan de heidenen overgeleverd. Twee bepalingen in de acte van overdracht, gedateerd 12 oktober 1979, maken een uitgesproken komische in-

Afb. 5. De Vondelkerk tijdens het nablussen van de brand in 1904. (Foto Prentenkabinet, Leiden).

Afb. 6. Het interieur van de kerk na de brand. (Oude Ansichtkaart).

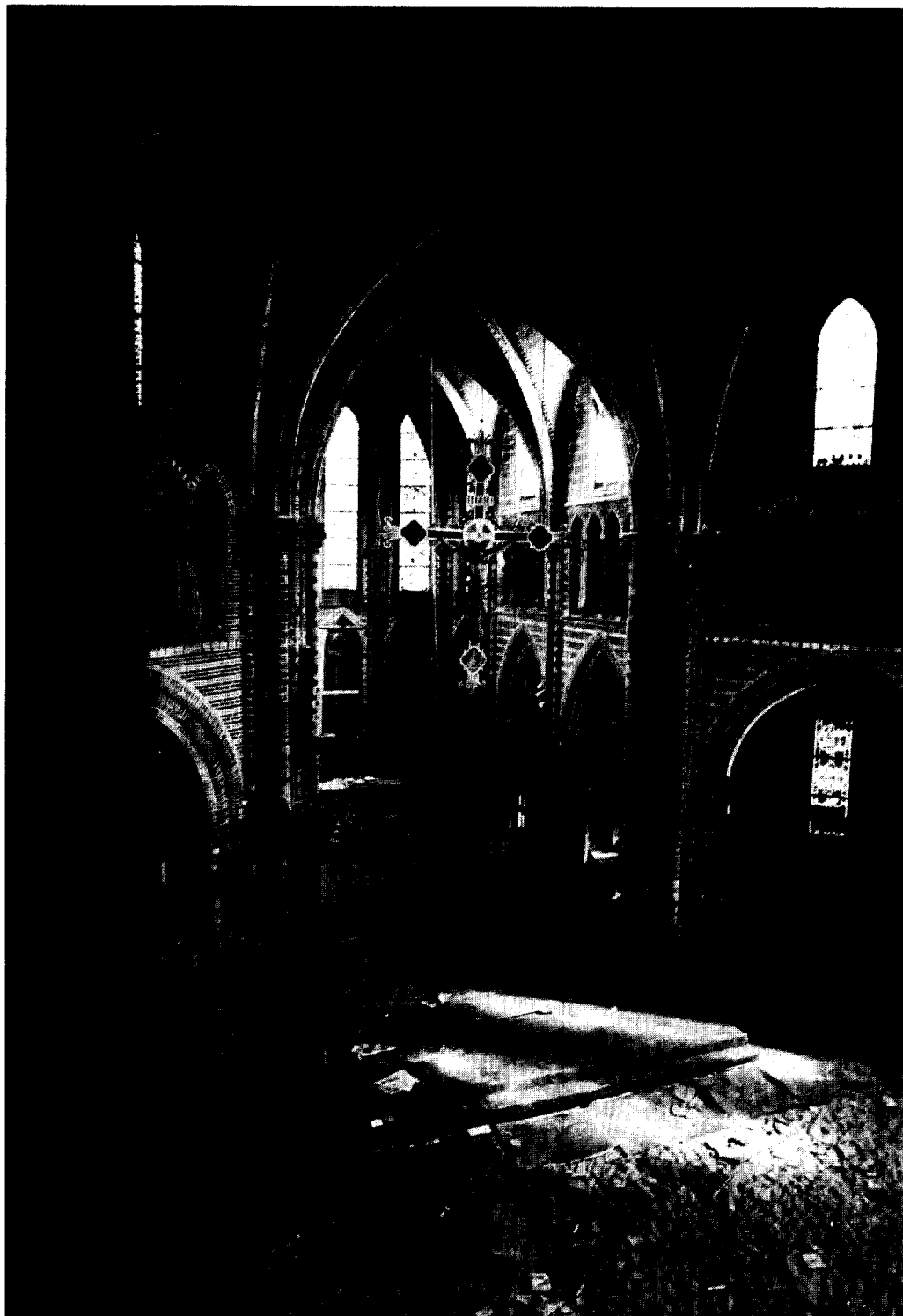

Afb. 7. Het interieur van de Vondelkerk in betere dagen. (Foto Monumentenzorg, 1964).

druk: in de kerk mag geen bordeel, nacht-, dans-, wijn-, bier- of speelhuis en geen sauna, solarium of massage-instituut worden gevestigd en het is verboden er zonder toestemming van het bisdom bijeenkomsten van godsdienstige groeperingen of sekten te houden. Daarentegen schijnt het absoluut geen punt te zijn dat altaren op brute wijze worden vernield, waardevolle kunstvoorwerpen worden uitgesloopt, het gebouw op een schandelijke manier wordt verwaarloosd en zo goed als vrij spel wordt gegeven aan dieven, duiven en de „baldadige jeugd”.

Wat doet de overheid in deze? De Vondelkerk valt per slot van rekening onder gemeentelijke verordeningen en bepalingen en, als monument, onder een Nederlandse wet, al is het een halfzachte. De eigenaar heeft zich in ieder geval, op grond van de artikelen 14 en 28 van de Monumentenwet schuldig gemaakt aan een misdrijf dan wel een overtreding, waarop een

gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of een geldboete van ten hoogste tienduizend gulden, respectievelijk een hechtenis van ten hoogste zes maanden of een boete van ten hoogste tienduizend gulden staan. Tot voor kort leek de Rijksdienst voor de Monumentenzorg af te wachten wat Amsterdam voor list zou bedenken en keek de gemeente hoopvol richting Zeist. Dit jaar is echter de Nota Kerkgebouwenbeleid door de gemeenteraad goedgekeurd. Daarin staat de Vondelkerk bovenaan de prioriteitenlijst, met de aantekening dat hij binnen vijf jaar gerestaureerd moet worden. Hoewel gevreesd moet worden dat de nota zelf geen al te hoge prioriteit geniet, is toch een stap vooruit gezet ten opzichte van het beleidloze tijdperk van enkele jaren terug.

A/b. 8. Het ontlusterde interieur anno 1980.

(Foto Ronald Sweering, Amsterdam).

EEN MOSKEE?

Thans is overleg gaande tussen de Amsterdamse wethouder voor de Monumentenzorg L. J. Kuijpers en de eigenaar van de Vondelkerk. De inboedel bleek voor een groot deel, maar bepaald niet compleet, opgeslagen te zijn op het door F. Polman verstrekte adres en is door de gemeente geïnventariseerd en gefotografeerd. F. Polman heeft toegezegd de gemeente tijdig op de hoogte te brengen van eventuele verkoopplannen, om haar in de gelegenheid te stellen ook een bod te doen. Een door de gemeente, royaal als altijd, gedaan aanbod de kerk voor f 50.000,— aan de buitenkant op te knappen, als blijk van goede wil tegenover de eigenaar en de buurt en om verdere diefstal en vernielingen te voorkomen, is haastig weer ingeslikt toen bekend werd dat onderhandelingen waren gestart met een aspirant-koper. Deze zou naar verluidt in de Vondelkerk een moskee willen beginnen. Hopelijk weet de gegadigde wat het betekent een in allesbehalve perfecte staat verkerend beschermd Amsterdams monument te bezitten.

Omdat uit de praktijk zonneklaar blijkt dat een solide, over rechtspersoonlijkheid beschikende instantie nodig is, die met argusogen bekijkt wat eigenaren met de kerk uitspoken, het overheidsbeleid kritisch volgt, de morele en zo nodig de materiële verantwoordelijkheid op zich neemt en als het moet door middel van gerechtelijke procedures ingrijpt, is de Stichting Vondelkerk opgericht. Het doel van de Stichting is op democratische wijze, in samenwerking met belanghebbenden en/of belangstellenden te streven naar het uit- en inwendig behoud van de Vondelkerk en te stimuleren tot plannen om het gebouw een functie te doen krijgen die past in

de omringende wijk, zowel bouwkundig als sociaal-cultureel gezien.

GEEN SPECULATIE

Hoe de situatie op dit moment ook moge zijn, het is van het grootste belang dat een zinvolle functie voor de kerk wordt gevonden. Voor het geval het met de moskee niets wordt, moeten onmiddellijk redelijke en haalbare alternatieven voorhanden zijn. Dat is een voorwaarde voor eventuele overname door de gemeente Amsterdam. De kandidaten zouden zich eigenlijk op de stoep moeten verdringen.

Wat de Vondelkerk en de buurt in ieder geval verder bespaard moet blijven is de eindeloze lijdensweg die zo veel monumenten scheidt van een onnodig dure restauratie of van een plotse brand, de jarenlange koehandel die de prijs voortdurend opdrijft, terwijl een acceptabele bestemming uitblijft en het gebouw steeds meer vervalt.

Tenslotte is het een raadsel waarom de Vondelstraat nog steeds niet is aangewezen tot beschermd stadsgezicht, hoewel dat al vaak is voorgesteld, onder meer bij wijze van amendement op het structuurplan van 1974. Als er één 19de-eeuws Amsterdams stadsdeel in aanmerking komt voor een maximum aan respect en bescherming is het wel dit prachtige, nog vrijwel gave geheel, vanwege zijn bijzondere geschiedenis, de riante ligging aan de rand van het Vondelpark en een bebouwing die behalve een groot aantal indrukwekkende herenhuizen en villa's, vaak met mooie tuinen en hekken, enkele topmonumenten bevat: de Vondelkerk, de Hollandsche Manege en het voormalige woonhuis van P. J. H. Cuypers op de nrs. 77-79.

SUMMARY

The Vondel Church in Amsterdam, the construction of which was once a matter of national, even international, interest, was and still is universally considered a jewel of nineteenth-century architecture and the most beautiful Neo-Gothic church in The Netherlands. The building is seen as one of the pinnacles in the œuvre of Dr. P. J. H. Cuypers (1827-1921), is a protected monument, and was assigned a high priority in the policy memorandum on church buildings of the municipality of Amsterdam. Nevertheless, the church, which has not been used for many years, is in a deplorable condition. The interior has been virtually emptied, some of the contents have been stolen or vandalized, and some have been put into storage or sold—without a permit—by the present owner.

The street named after Vondel, where the church forms as it were the *pièce de milieu*, was also designed by Cuypers, and intentionally, as a classic example of esthetically sound city planning in an area which the municipal authorities had earmarked to become *the* opulent quarter within the new area added to the city of Amsterdam in the nineteenth century.

The construction of the Vondel Church took place in two main phases. The sanctuary, for which the first stone was laid on March 1st, 1872, and a temporary wooden building were finished in 1873. The completion of the church was then made possible by a lottery of 'artistic products and tasteful objects' in the summer of 1874. Thanks to the cooperation of numerous artists of many different denominations in The Netherlands and other countries, this lottery was a great success. The consecration could take place in 1880, but it was not until 1885 that the Vondel became an independent parish church consecrated to the Most Holy Heart of Jesus.

The building is a personal creation of P. J. H. Cuypers, a synthesis of a Baroque-like form,

fitting into an oval ground-plan, and a completely Neo-Gothic structure. The slender tower rising above the wide octagon is supported by iron ribs.

Around 1892, the first structural defects were observed. In 1904, the church narrowly survived a spectacular fire which made replacement of the tower necessary. And at the end of the 1960s, the final decline began. The The Haarlem diocese decided against the urgently required restoration, and in 1978 the church had to be closed. After the offer of the building to the state and the municipality of Amsterdam was not accepted and a project to use it for housing (with preservation of the 'hull') fell through because of financial problems and the negative opinion of the national State Service for the protection of historic monuments, it was finally sold for one guilder to a private corporation. At present, negotiations are being carried on with a Turkish Islamic organization interested in buying the church and converting it into a mosque.

Because experience has shown that the responsible persons and bodies are more likely to do damage to the Vondel Church than to help it, the *Stichting Vondelkerk* (Vondel Church Foundation) has been established. The objectives of this foundation are to achieve external and internal preservation of the building and to find a function for it that will be architecturally, socially, and culturally appropriate in the surrounding district, to be implemented by, for instance, pressure for a more effective government policy.

A truly sound policy can only be reached if the Vondel Street is made a protected cityscape. This measure is more than justified by the (architectural-) historical qualities of this part of the city, which has a number of prime monuments: the Vondel Church, the *Hollandse Manège*, and the former residence of P. J. H. Cuypers.

MONUMENTENBERICHTEN

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

AMERSFOORT, VOORMALIG OBSERVANTENKLOOSTER

Nieuwe vondsten maken een correctie en aanvullingen noodzakelijk op het monumentenbericht, dat op blz. 88-90 van deze jaargang verscheen.

De heer W. J. van Hoorn te Amersfoort gaf mij een afschrift van de „Staat der opmetingen der onderscheidene kamers van het Werkinstituut binnen Amersfoort”, gedateerd 24 mei 1826 (Archief der Gemeente Amersfoort na 1813, Bundel „Landsverdediging, Kazernerij I, 1813-1832”). Dit Werkinstituut tot wering der bedelarij was sedert 1818 in het gebouwencomplex gevestigd, maar kwam in 1825 tot een roemloos einde; per 1 januari 1826 werd het officieel opgeheven. De „Staat der opmetingen” geeft de afmetingen van een 18-tal vertrekken (ook van deuren en schoorstenen daarin) op de begane grond en de verdieping, en het aantal nachtlegers, dat daarin ondergebracht zou kunnen worden; dit in verband met de toekomstige bestemming als kazerne. Passen we deze ruimten in het gebouw, dan blijkt dat ze gelegen waren in de drie kloostervleugels (v.w.b. de west- en de oostvleugel alleen in het verhoogde gedeelte), de zuidvleugel (alleen op de begane grond), de 19de-eeuwse vleugel op de voormalige kloosterhof en de eveneens 19de-eeuwse noordoostelijke vleugel. De verbouwing en uitbreiding van het gebouwencomplex heeft dus niet in 1825/27 plaats gevonden (zoals ik op blz. 89 veronderstelde), maar eerder, vermoedelijk nadat het complex in 1804 overgedragen was aan de staat, waarna het in het daarop volgende jaar in gebruik kwam als Artillerie- en Genieschool (zie blz. 12-14 van deze jaargang).

Onder de vloer van de noordoostelijke vleugel, die met zijn voorgevel aan de Westsingel staat (afb. op blz. 15), kwamen diverse oude funderingen tevoorschijn. Vlak achter de voorgevel legde de heer W. J. van Hoorn onder auspiciën van de A.W.N. de overkluizing bloot van een vroegere waterloop van 2.70 m breedte (of iets meer), die bekend is van oude stadsplattegronden en waarschijnlijk een overblijfsel was van de buitenste van de twee 13de-eeuwse stadsgrachten. Het gewelf is van baksteen van

het formaat 24-24½ × 10½-12 × 4½-5 cm en een steen dik. Vermoedelijk hield de overkluizing verband met het optrekken van een gebouw ter plaatse; hierop kunnen de twee funderingen duiden, die dwars over het gewelf lopen. Ook trof de heer Van Hoorn in een hoek gevormd door een der funderingen en de oostelijke buitenmuur op een opmeteling boven het gewelf een vrijwel complete vroeg-17de-eeuwse voorraadpot aan, die als veegpot gefunctioneerd heeft. Mede gezien het verdwijnen van deze waterloop kan de overwelling bezwaarlijk van later datum zijn dan ca. 1625 (vr. meded. dhr Van Hoorn).

In het achterstuk van deze zelfde vleugel (en voor een klein gedeelte daarbuiten) werden bij graafwerkzaamheden de restanten gevonden van een kelder, die een toevoeging geweest is aan de noordvleugel van het klooster. Deze kelder had dezelfde breedte als de noordvleugel en mat in de andere richting inwendig ca. 3.90 m. Hij was overwelfd door twee ribloze kruisgewelven op penanten in de hoeken en tegen de middens van de twee lange zijden. Hij was van buiten af toegankelijk in het midden van de zuidzijde en langs de noordwestelijke hoek. Nabij dit laatste traprestant lag een keldervloer van plat gelegde baksteen op 1.37 m onder de huidige begane grondvloer ter plaatse. Nabij en deels onder de oostelijke keldermuur werd een waterput gevonden. De verdieping boven de kelder was vanuit de noordvleugel toegankelijk door een segmentbogig afgedekte doorgang, die een ouder segmentboogvenster verving. Ook uit een bouwnaad blijkt, dat de onderkelderde aanbouw jonger was dan de noordvleugel, terwijl een andere bouwnaad bewijst, dat hij ouder was dan de oostvleugel van het klooster (zie plattegrond op blz. 89). Later werd aan de noordoostzijde een tweede aanbouw toegevoegd, waarvan nog maar enkele muren werden teruggevonden.

G. BERENDS

Literatuur:

J. Hovy, „Het Werkinstituut tot wering der bedelarij te Amersfoort”, in: W. J. de Boone, e.a., *Weer-klank, opstellen over de geschiedenis van Amersfoort e.o.*, aangeboden aan D. H. Huygen (Flehte, Amersfoort, 1962), 32-48.

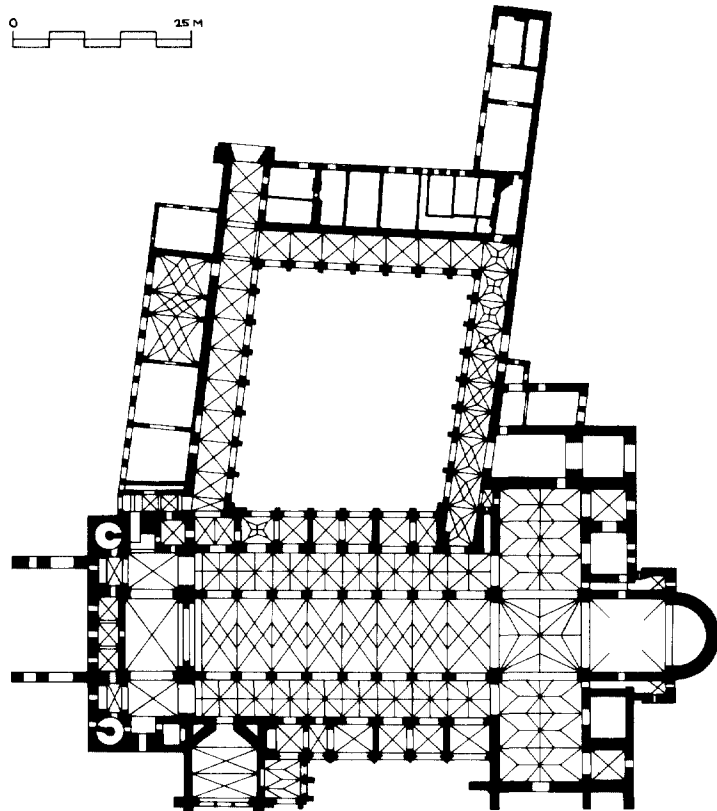
MAASTRICHT, DE RESTEN VAN HET ST.-SERVAASKLOOSTER OF DE MATERNUSHOF

Tijdens de restauratie van de noordelijke vleugel van de nog resterende gebouwen van het St.-Servaasklooster, was het mogelijk deze vleugel gedeeltelijk nader te bestuderen en de gegevens te verbinden aan vondsten en verschijnselen in de aanliggende kloostergebouwen (afb. 1).

De Maternushof, zoals de oude claustrale gebouwen ook wel worden genoemd met een iets minder bekende en gangbare naam, bestaat uit de volgende onderdelen die zijn gelegen om en nabij de kloostergang van de St.-Servaaskerk, die beduidend jonger is (ca. 1475) dan de haar omringende kloostervleugels: 1. de noordvleugel, gelegen aan de noordzijde van de kruisgang en met de noordgevel gericht naar het Keizer Karelplein. 2. de oostvleugel haaks op de noordvleugel met de westgevel gericht naar het voornoemde plein. 3. de westvleugel aan de westzijde van de zgn. „Langegang” van de pandhof. De kruisgang heeft een ruitvormige plattegrond, hetgeen voortkomt uit het feit dat

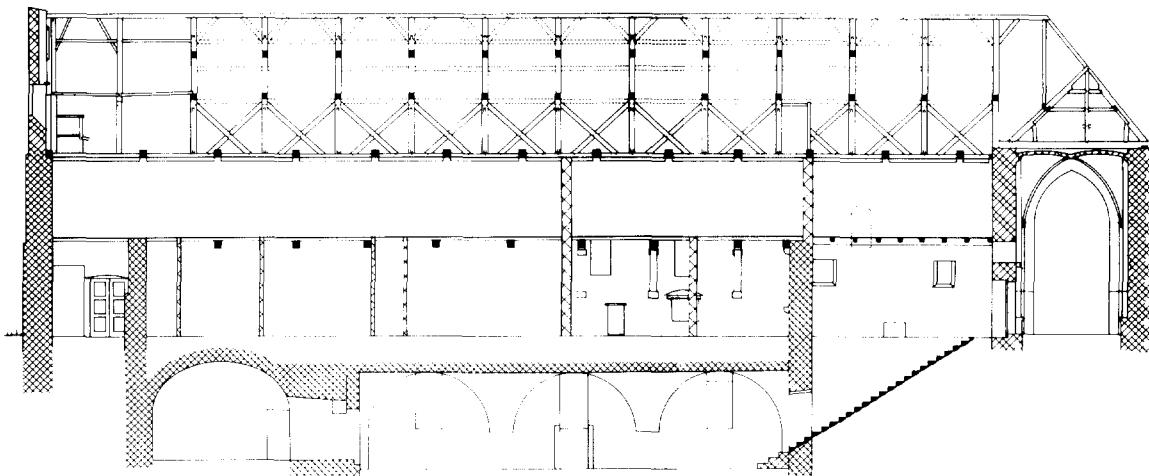
men bij de bouw van de gangen rekening moest houden met de reeds bestaande bebouwing van het klooster.

De noordvleugel. In de noordvleugel, die het best — zij het niet in zijn totaliteit — in 1974-1975 kon worden onderzocht, is nog veel van de oorspronkelijke bouwconstructie teruggevonden. Deze ca. 37×9 m metende vleugel bestaat uit kelders, begane grond, verdieping en zolder (afb. 2, 3, 6) De grote westelijke kelder, 17×8 m heeft muren van kolenzandsteen en is overkluisd door ribloze kruisgewelven van mergel. De kleine oostelijke kelder, 8×8 m, heeft een tongewelf van mergelblokken. Oorspronkelijk moeten deze kelders bij verschillende gescheiden eenheden binnen het complex hebben behoord, want zij bezaten ieder een eigen toegang. Later heeft men de ruimtes onderling verbonden door de ca. 2.70 m dikke tussenmuur door te breken. De grote kelder is thans toegankelijk vanuit de Langegang via een trap die tegelijkertijd met de bouw van deze gang ca. 1475 is aangelegd. Deze trap bestaat uit kwar-

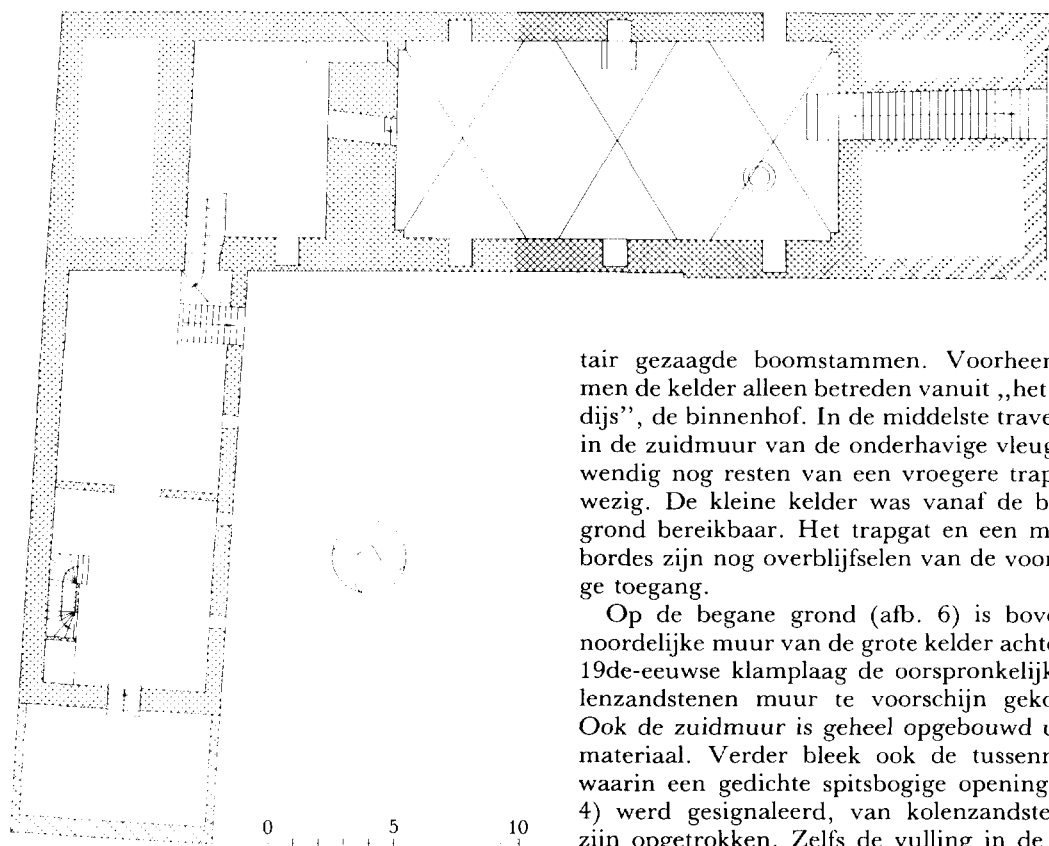
Afb. 1. Situatie van de kloostergebouwen bij de St.-Servaaskerk.

(Tekening auteur)

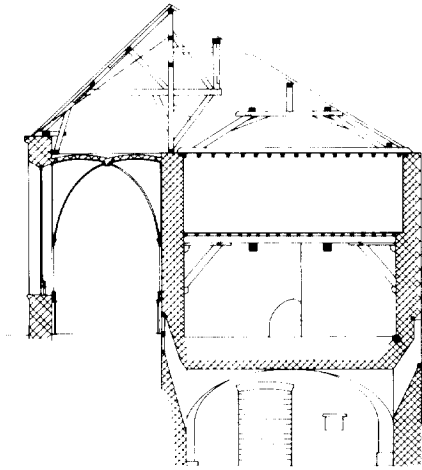
Afb. 2. Lengtedoorsnede over de noordvleugel met rechts dwarsdoorsnede over de Langegang van de kruisgang van de St.-Servaaskerk gezien naar het zuiden. Schaal 1:300. (Tekening auteur)

Afb. 3. Plattegrond van de kelders in de noordvleugel en de haaks daarop staande oostvleugel van de Maternushof (zuiden boven). Schaal 1:300. (Tekening auteur)

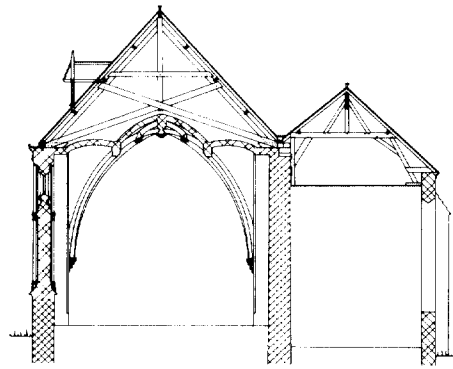

tair gezaagde boomstammen. Voorheen kon men de kelder alleen betreden vanuit „het Paradijs”, de binnenhof. In de middelste travee zijn in de zuidmuur van de onderhavige vleugel inwendig nog resten van een vroegere trap aanwezig. De kleine kelder was vanaf de begane grond bereikbaar. Het trapgat en een mergelbordes zijn nog overblijfselen van de voormalige toegang.

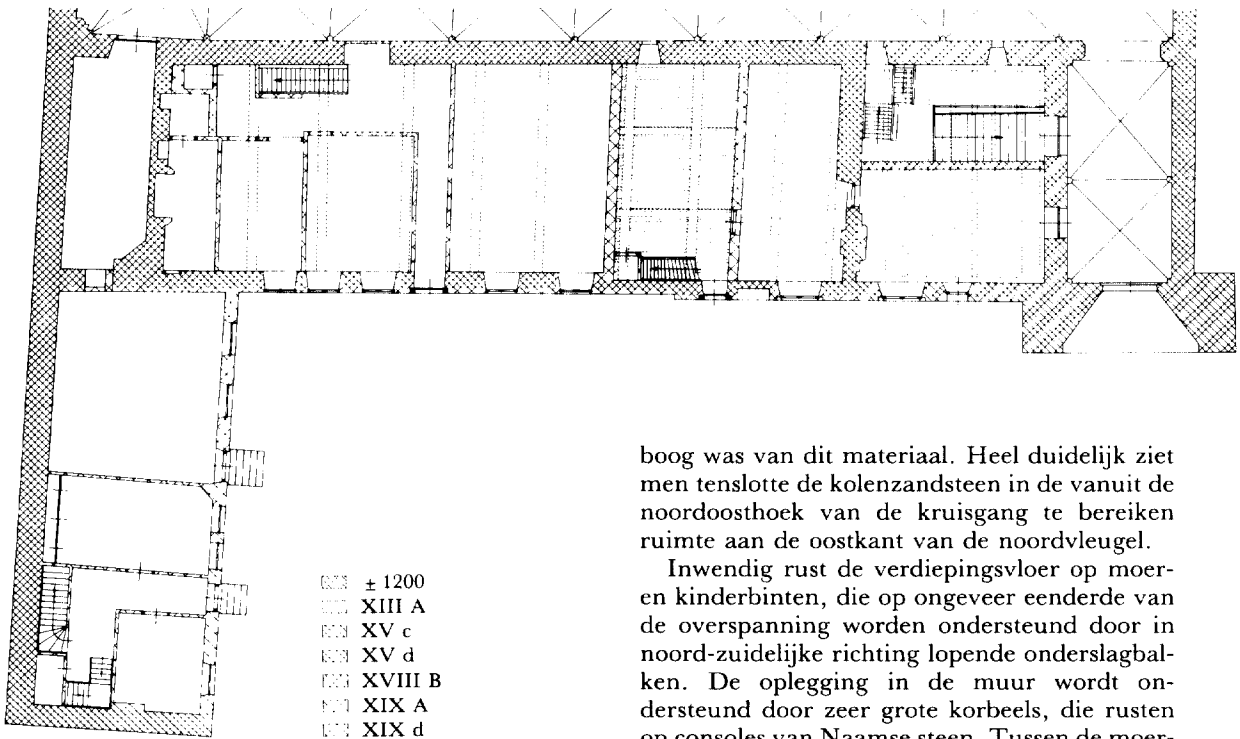
Op de begane grond (afb. 6) is boven de noordelijke muur van de grote kelder achter een 19de-eeuwse klamplaag de oorspronkelijke kolenzandstenen muur te voorschijn gekomen. Ook de zuidmuur is geheel opgebouwd uit dit materiaal. Verder bleek ook de tussenmuur, waarin een gedichte spitsbogige opening (afb. 4) werd gesignaleerd, van kolenzandsteen te zijn opgetrokken. Zelfs de vulling in de spits-

Afb. 4. Dwarsdoorsnede over de noordvleugel en de noordelijke gang van de pandhof, gezien naar het westen. Het kapgedeelte boven de gang is gereconstrueerd op basis van een opmeting door A. Mulder (ca. 1890). Het huidige zuidelijk dakvlak is hier aangegeven met een streep-stippelijijn. Schaal 1:300. (Tekening auteur)

Afb. 5. Dwarsdoorsnede over de westvleugel (schatkamer) en Langedang gezien in noordelijke richting, gebaseerd op een ontwerptekening voor de restauratie van 1896 door Jos. Cuijpers. Schaal 1:300. (Tekening auteur)

Afb. 6. Plattegrondtekening van de begane grond van de noord- en oostvleugel van de Maternushof (zuiden boven). Schaal 1:300. (Tekening auteur)

boog was van dit materiaal. Heel duidelijk ziet men tenslotte de kolenzandsteen in de vanuit de noordoosthoek van de kruisgang te bereiken ruimte aan de oostkant van de noordvleugel.

Inwendig rust de verdiepingsvloer op moeren kinderbinten, die op ongeveer eenderde van de overspanning worden ondersteund door in noord-zuidelijke richting lopende onderslagbalken. De oplegging in de muur wordt ondersteund door zeer grote korbels, die rusten op consoles van Naamse steen. Tussen de moerbalken en korbels bevinden zich zeer eenvoudige sleutelstukken, die op identieke consoles rusten (afb. 4, 8).

Afb. 7. Sleutelgatvormige opening in de oostmuur van de westvleugel boven de gewelven van de Langegang. Links is de diamantkoppelijst zichtbaar. (Foto Monumentenzorg, 1980). (Foto Monumentenzorg, 1980)

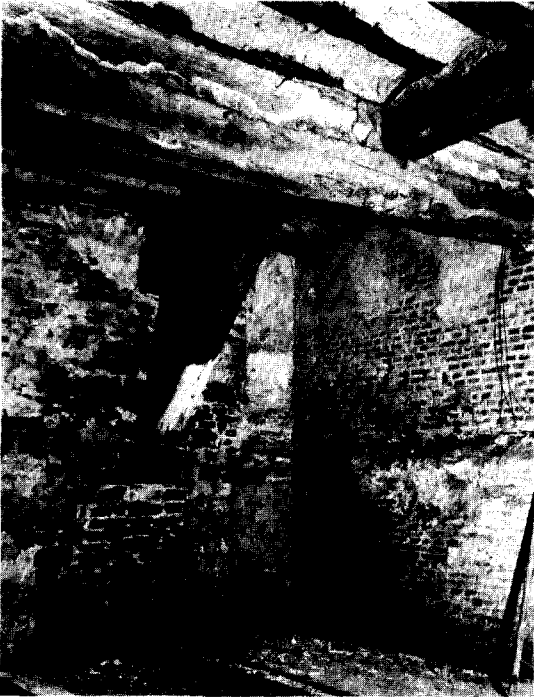
Over de verdieping zijn geen bijzonderheden te vermelden. Op de zolder is een nog grotendeels zeer oude kapconstructie aanwezig. Hij bestaat uit dekbalkjucken, die geheel met houten tognagels in elkaar zijn gepend. De make-laar is niet meer oorspronkelijk, maar aangepast aan het huidige dakvlak. Bij een vak, tussen de vierde en vijfde moerbalk gerekend vanaf het westen, zijn de oorspronkelijke flieringen, die op hun beurt ook weer in de dekbalk gepend zijn, nog aanwezig. In deze flieringen zitten kepen, waarin de sporen, op een afstand van 50 cm h.o.h. met tognagels hebben vastgezet.

In de oostmuur is nog de oorspronkelijke dakhelling van het kolenzandstenen gebouw waar te nemen. De dakhelling bedraagt 32° en stemt overeen met de schuinte van de nog tegen de noordmuur van het westwerk van de St.-Servaaskerk aanwezige dakmoet die behoort heeft bij de kap van de westelijke vleugel van het kloostercomplex. Wijst de dakhelling van 32° van het kolenzandstenen gebouw op een bouw-tijd omstreeks het jaar 1200, de vorm van de kapconstructie lijkt toch iets jonger, eerder omstreeks 1300. Het is evenwel mogelijk dat de huidige oude kaponderdelen een reeds in een zeer vroeg stadium vernieuwde nog oudere kap vervangen.

Zowel de begane grondse ruimtes als de vertrekken op de verdieping bezitten met respectievelijk 4 m en 3 m een betrekkelijk geringe hoogte, zeker in vergelijking met de kelderruimte, waar de kruin van de gewelven op 3.90 m boven het vloerpeil ligt. Hoewel er geen directe aanwijzingen voor zijn gevonden, is het denkbaar dat de moerbalkenzoldering niet tot de oorspronkelijke ruimtelijke conceptie behoort, maar later is aangebracht. Dat ook het vloerniveau van de begane grondse vertrekken niet op zijn oorspronkelijke hoogte ligt, zou men kunnen opmaken uit de vorm van de aan de onderzijde duidelijk ingekorte spitsboog in de tussenmuur.

De westvleugel. De westelijke vleugel van het kloostercomplex wordt aan de oostzijde begrensd door de zgn. Langegang en ligt met de westzijde aan het St.-Servaasklooster, die de verbindingsweg vormt tussen het Keizer Karelplein en het Henric van Veldekeplein. In deze vleugel zou oorspronkelijk de kapittelzaal zijn ondergebracht. Hij doet thans nog dienst als schatkamer (afb. 5). De noordelijke helft van de westvleugel werd aan het eind van de vorige eeuw gerestaureerd door Jos. Cuypers en de zuidelijke helft door Jules Kayser, die beiden zo grondig te werk gingen, dat men beter van nieuwbouw kan spreken. Van het oorspronkelijke muurwerk rest feitelijk alleen de oostmuur waartegen de kloostergang is aangebouwd en verder de smalle gang direkt ten noorden van het westwerk van de kerk met het romaanse portaal aan de kant van het St. Servaasklooster (de straatkant). Deze bijna haaks op de Langegang staande, door ton- en kruisgewelven overkluide smalle gang, die een lengte heeft gelijk aan de breedte van de westvleugel bezat tot aan de door Kayser uitgevoerde restauratie een kap met een veel flauwere helling blijktens de — hierboven reeds genoemde — dakmoet die zich aftekent tegen de noordmuur van het westwerk van de St.-Servaas. Deze dakhelling correspondeert met de oorspronkelijke kapschuinte van de noordvleugel van vóór de toevoeging van de kruisgang.

Boven de gewelven van de Langegang is aan de pandhofzijde van de oostmuur mergel waarneembaar, behoudens bij de eerste twee traveeën van het noorderportaal, waar men kolenzandsteen aantreft. De mergelmuur bezit over zijn gehele lengte nog de dekljst met diamantkoppen, welk motief in de vorige eeuw ook (weer?) is toegepast aan de westzijde. In de

Afb. 8. Balkconstructie van de verdiepingsvloer in de voormalige ingangshal van het westelijk gedeelte van de noordvleugel. In de kolenzandstenen zuidmuur zijn enige van de dichtgezette openingen te zien.

(Foto Monumentenzorg, 1975)

Afb. 9. Ondersteuningsconstructie van het noordelijk dakvlak van de noordvleugel met de in vakwerk uitgevoerde scheidingswand tussen de zolderruimte van deze vleugel en de noordelijke kruisgang. Vergelijk afb. 3.

(Foto Monumentenzorg, 1975)

oostmuur zijn naast een sleutelgatvormige opening (afb. 7) ongeveer in het midden van de gang, nog enkele blindnissen aanwezig. Voordat de Langegang gebouwd werd, was de oostmuur een buitengevel die verschillende malen gewit of geverfd is geweest.

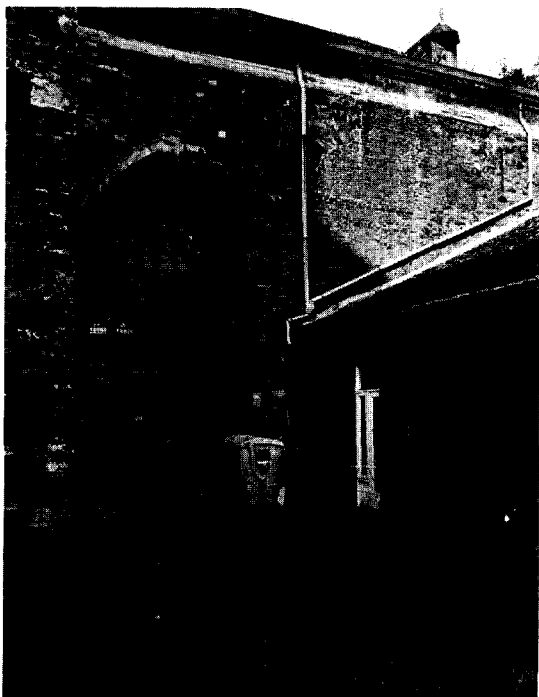
Het gebruik van mergel als klamplaag van de zijde van de Langegang sluit niet uit dat de muurkern van kolenzandsteen is opgetrokken. Aan de westkant is de muur bepleisterd als binnenwand. Dat hier een uit kolenzandsteen opgetrokken vleugel heeft bestaan is evenwel zeer waarschijnlijk, aangezien de westmuur van deze vleugel, die door Cuypers en Kayser zijn huidige aspect heeft gekregen, staat op een ondermuur van kolenzandsteen, nog net waarneembaar boven de grondslag in het verdiepte straatniveau langs St. Servaasklooster.

De oostvleugel. Van de oorspronkelijke kloostervleugel die aan de oostzijde van de pandhof heeft bestaan, is alleen de westelijke muur over. Hij fungeert thans als oostmuur van

de oostelijke pandhofgang en loopt vanaf de noorwesthoek van de noordelijke transeptarm van de kerk in een rechte lijn tot aan de noordoosthoek van de vrijwel haaks op de noordvleugel staande kleine oostvleugel.

Ter plaatse van de kruisgang bevinden zich grote dichtgezette ronde bogen, waarvan de betekenis (nog) niet geduid kan worden (afb. 10). Ten noorden van de noordoostelijke hoek van de kruisgang verjongt zich het muurwerk, zoals bij de noordvleugel het geval is. Hierop heeft men, nadat men de kruisgang al gebouwd had, een mergelmuur opgetrokken. In dat gedeelte van deze mergelstenen verhoging dat de breedte van de noordvleugel omvat, bevindt zich een lichtspleet en een naar het westen gerichte staande tand naast de noordmuur van de noordvleugel. De staande tand wijst erop dat men kennelijk de bedoeling heeft gehad om een verdieping op de noordvleugel te zetten.

De haaks op de noordvleugel of Maternushof staande oostvleugel van 18 × 18 m behoort ook

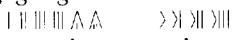
Afb. 10. Dichtgezette ronde bogen in de oostmuur van de kruisgang, die vroeger heeft gefungeerd als westmuur van de verdwenen oostvleugel. (Foto Monumentenzorg, 1980)

tot het oude kloostercomplex. De kelder van dit gebouw bestaat eveneens uit kolenzandstenen muren en een tongewelf van mergel. De kelder staat via een doorgebroken toegang in de scheidingsmuur in verbinding met de andere kelders in de noordvleugel, hetgeen er op kan wijzen dat bebouwing rond de hof in afzonderlijke door de kanunniken bewoonde eenheden was verdeeld.

De kapconstructie van noord- en westvleugel. Bij het construeren van de kap van de noordelijke

pandhofgang heeft men getracht de kloostervleugel en de gang onder een zadeldak te brengen met behoud van de noordelijke dakhelling. Hiertoe heeft men op de muur tussen beide bouwdelen een houtconstructie geplaatst die tevens als scheidingswand kon fungeren (afb. 2, 9). Deze vakwerkwand bestaat uit een voet- en dekplaat met verticale stijlen, die onderling zijn verbonden door drie regels. Bij de dekplaat zijn de stijlen nog eens extra met schoren verstevigd en bij de voetplaat met andreaskruisen. Door de stijlen heen is een horizontale balk aangebracht, die boven de Maternushof door een groot korbeel gesteund wordt. Deze balk draagt weer een stijl met daarop een fliering, zodat de bestaande dakhelling doorgetrokken kon worden. Aan de zijde van de kruisgang is de balk verbonden geweest met het spantbeen, waarin de gordingen rustten (afb. 4). In 1897 is deze dakhelling door Cuypers veranderd om een eenheid te verkrijgen met de daken van de andere gangen met als resultaat dat nu boven het lessenaarsdak over de gehele lengte van de noordvleugel nog een met leien gedekte verticale wand omhoog schiet.

De kap van de Langegang, die eveneens tegen de reeds bestaande westvleugel werd opgetrokken heeft bij elk spant een tegen de muur hangende stijl, die wordt opgehouden door een korte horizontale balk die in die stijl is gepend en bovenop de oostmuur van de westvleugel rust (afb. 5). Het is een nogal unieke hangconstructie. Onderling waren deze stijlen met horizontale regels verbonden, die op hun beurt door schoren werden ondersteund.

De telmerken van de kaponderdelen boven de Langegang en de noordelijke gang zijn gehaald De kap boven het portaal aan de noordkant van de Langegang wijkt af en bezit gehakte telmerken.

A. WARFFEMIUS

BOEKBESPREKING

Prof. Ir. J. F. Berghoef e.a., *De stede, herstel van onze leefruimte*, De Walburgpers, Zutphen, 1980.

Over de (stedelijke) leefruimte is in de laatste tijd een vrij groot aantal publikaties verschenen. Ik denk aan *Wat heet mooi?* door Ben Eerhart, het proefschrift van Ir. E. J. Hoogenberk, *Het idee van de Hollandse stad en De recreatieve stad*, met medewerking van de overheid. Temidden van deze en dergelijke boeken neemt *De stede* om verschillende redenen een eigen plaats in. Zo staat de verschijning in nauw verband met een manifestatie in 1978, nl. een expositie met symposia dankzij Nederlands-Vlaamse samenwerking waarbij de Grote Kerk in Veere als middelpunt fungeerde. Bovendien hebben niet één, maar een elftal auteurs ieder hun visie gegeven en gebundeld in korte, prettig leesbare opstellen.

Bij deze opzet maak ik enkele kanttekeningen. Naar mijn mening verdient Nederlands-Vlaamse samenwerking met als resultaat een expositie, symposia en een weergave van de inleidingen, de grootst mogelijke waardering. Gezien de culturele ontwikkelingen in dit gebied zullen beide partijen er wel bij varen. Is de relatie tussen expositie, symposia en boek er misschien oorzaak van dat het boek het zonder illustraties moet stellen? Het kan wel een kinderlijke trek van me zijn, maar ik heb het met verhandelingen over een dergelijk onderwerp zonder plaatjes moeilijk, al kan ik me bij de meeste opstellen best voorbeelden voor ogen halen. Ik heb de indruk dat *De stede* door deze opzet het meest geschikt is voor hen die de manifestatie hebben bijgewoond of zich anderszins een goede voorstelling van de stedelijke leefruimte kunnen maken. Ten aanzien van de auteurs spreekt het vanzelf dat beide nationaliteiten een gelijkwaardige inbreng hebben geleverd. Bovendien vindt men er architecten, economen, geografen enz. onder. Men kan dat afleiden uit de bijdragen en de introductie op de koft, maar ik vind het jammer dat juist bij deze brede aanpak niet enige personalia van de auteurs zijn opgenomen.

De bijdragen sluiten in het algemeen goed op elkaar aan. Ze zijn niet te abstract-filosofisch, leggen veeleer historische verbanden en voeren pleidooien voor:

- verdichting van bebouwing,
- zorg voor de buitenruimte als noodzakelijke voorwaarde voor een goed sociaal-maatschappelijk verkeer,
- herstel van de onderlinge afhankelijkheid van bouwwijzen en stedenbouw, welke in de oudere stadsdelen is te vinden,
- herstel na fouten in het verleden, waarbij vooral de idealen van de „Congrès Internationaux d'Architecture Moderne” het moeten ontgelden,
- beperking van de woekering van verkeer en andere techniek over de stedelijke leefruimte.

In grote lijnen kan ik deze boodschap best onderschrijven en binnen een boekbespreking kan ik op onderdelen niet met elf auteurs in discussie treden. Ik beperk mij daarom tot twee opmerkingen. Ik vind het jammer dat de kritische beschouwingen niet worden geschraagd door een verhandeling over de beeldvorming van de gemaakte omgeving en de overdracht hiervan naar beschouwer en gebruiker. De evaluatie van de gelaakte idealen zou daardoor aan betekenis hebben gewonnen. In de tweede plaats vraag ik enige extra aandacht voor het betoog van Röling waarom de C.I.A.M. idealen stelde en hoe binnen dit verband ook andere idealen werden gesteld. Die laatste sluiten namelijk nauwer aan bij de boodschap van ons elftal. Zonder ook maar iets aan de andere bijdragen tekort te willen doen, geef ik trouwens de lezer in overweging de bijdragen van Röling en de tweede van Berghoef te lezen voor hij het boek stelselmatig doorwerkt. Deze beide elementen ervan geven de toon van het geheel naar mijn mening goed weer.

De lezers van het Bulletin van de Oudheidkundige Bond reken ik graag en van harte tot degenen die zich een goede voorstelling van de stedelijke leefruimte kunnen maken. Bovendien verwacht ik dat ze zullen worden aangesproken door de beschrijving van processen en samen-

hang, zoals de meeste auteurs die geven. En tenslotte zullen ze graag instemmen met de voorkeur voor behoud boven sloop, zoals die op vele plaatsen in de tekst doorklinkt. Hierbij gaat het natuurlijk niet alleen om geregistreerde monumenten. Een en ander betekent dat velen Uwer dit boek zeer zullen waarderen.

W. J. G. VAN MOURIK

Egbert J. Hoogenberk, *Het Idee van de Hollandse stad, stedenbouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis*, Delft, Delftse Universitaire Pers, 1980.

De historische stedenbouw in ons land mag zich de laatste tijd in een grote belangstelling verheugen. Dat komt niet alleen tot uiting in sommige van de hedendaagse stedenbouwkundige ontwerpen — men denke aan Almere met zijn grachten en boogbruggen — en in de vele aanwijzingen tot beschermd stads- of dorpsgezicht, maar ook in diverse wetenschappelijke studies.

Zo verscheen eind 1978 het kunsthistorisch proefschrift van Ed Taverne over de Hollandse stad in de 17de eeuw¹ en recentelijk publiceerde Egbert Hoogenberk als bouwkundig ingenieur zijn dissertatie betreffende „Het Idee van de Hollandse stad”. De verleiding is te groot om beide studies niet even met elkaar te vergelijken, ook al bestrijken zij elk een andere periode.

Aan de hand van een viertal vanuit verschillende disciplines besproken voorbeelden toetst Taverne de praktijk van de 17de-eeuwse Hollandse stedenbouw aan de toentertijd geformuleerde idealen en op grond van vele, veelsoortige bronnen toont hij aan hoezeer ideaal en werkelijkheid van elkaar verwijderd zijn; de gangbare geschiedschrijving gaat hieraan echter grotendeels voorbij.

Hoogenberk gaat daarentegen uit van de traditionele geschiedschrijving, die slechts denkt in de termen van de veel door hem genoemde Gouden Eeuw. Daarenboven schrijft hij zijn beoogd vanuit een vooropgezette visie op de Hollandse stedenbouw, die een vrijwel uitsluitende waardering inhoudt voor de plannen van Berlage, Granpré Molière en Witteveen, kortom van de voortzetteren van de traditie zoals deze in de

17de eeuw zou zijn gevestigd, getuige ondermeer de volgende zin: „De schema's zoals in de 17de eeuw gehanteerd zijn zo houdbaar gebleken dat zij 2 eeuwen na ontstaan nog als voorbeeld konden dienen bij nieuwe stadsuitbreidingen, na een periode van stilstand, verval en ongeordendheid bij de Nederlandse stedenbouw” (blz. 5). Ook de titels die hij aan zijn hoofdstukken meegeeft, zijn in dit opzicht illustratief.

Ter inleiding schetst Hoogenberk de historische achtergronden van de Hollandse stedenbouw, met de nadruk op de aanleg van de grachten en het belang van de handel. Als hoofdtrekken van de Nederlandse stad — het onderscheid tussen Nederlands en Hollands is hier onduidelijk — noemt hij de vrij sterke orthogonale regelmaat en ordelijkheid binnen de verdedigingswerken. Daarnaast benadrukt hij dat in de grondtrekken de steden niet monumentaal zijn opgezet, maar ingegeven vanuit praktische overwegingen.

Uitgaande van een rechtstreeks verband tussen de (volks)huisvesting en de stedenbouw wordt vervolgens de ontstaansgeschiedenis van de Woningwet van 1901 beschreven. De slechte woonomstandigheden van de 19de eeuw, gevolg van de plotselinge bevolkingsgroei en de daarmee gepaard gaande, ongecontroleerde stadsuitbreidingen, noopten de overheid tenslotte tot het nemen van wettelijke maatregelen ter verbetering van de volkshuisvesting. Voor het eerst is ook de stedenbouw hierbij betrokken wegens de aan gemeenten met meer dan 10.000 inwoners opgelegde verplichting tot het maken van uitbreidingsplannen. Het is deze verplichting die de helden van Hoogenberk de gelegenheid gaf hun talenten te ontplooiën. Aangezien de stedenbouw als „vak” rond de eeuwwisseling — zeker in Nederland — nog nauwelijks bestond, moesten buitenlandse voorbeelden hiertoe de aanzet geven.

Alvorens hier nader op in te gaan, schetst Hoogenberk een beeld van het toenmalig esthetisch klimaat, onder de titel „esthetisch ontwerpen: het zoeken naar een oorspronkelijk en eigentijdse Hollandse schoonheid”. Daarin wijst hij op de groeiende belangstelling voor stad en landschap, die zich uit in toeristische tochtjes, schilderijen, foto's, alsook in verschillende geschriften, en die tevens met zich meebrengt een „Heemschut-beweging” (om de oude schoonheid te bewaren — overigens al eerder ingezet dan hier wordt gesuggereerd) en daarnaast de Schoonheidscommissies (om de nieuwe archi-

¹ Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad, Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, besproken door W. F. Denslagen in *Bulletin KNOB* 78 (1979), 131-132.

teatuur in esthetisch verantwoorde banen te leiden — een instelling waaraan ook verder in het boek veel aandacht wordt besteed). Een beschouwing over de stijl-ontwikkeling binnen de architectuur zelf ontbreekt hier echter.

Dan volgt een overzicht van de verschillende stedenbouwkundige visies die gedurende de periode 1870-1920 (merkwaardigerwijs *niet* 1930) in de Westerse wereld zijn ontwikkeld. Gerangschikt naar de aard van de beschouwer komen hier achtereenvolgens aan bod:

- de civiel-technische visie, met R. Baumeister, E. Hénard en H. W. Nachenius als voornaamste theoretici tegenover de Nederlandse stedenbouwers van de praktijk: W. N. Rose, J. G. van Niftrik en J. Kalf, die zich allen zouden baseren op de eisen van het verkeer, alsook de oriëntatie op de zon.
- de esthetische visie, met C. Sitte en zijn pleidooi voor de (schilderachtige) waarden van de Middeleeuwse stad, diens tegenstrever A. E. Brinckmann, schrijver van *Platz und Monument*; de totaal anders gerichte City Beautiful Movement in Amerika, die uitgaat van uiterst rechtlijnig bepaalde patronen, en als Nederlandse theoretici H. P. Berlage, die deze drie stromingen zal samenvatten, en J. P. Fockema Andreae, eveneens een „samenvatter”.
- de sociale visie, met E. Howard en zijn invloedrijke boek *Garden Cities of Tomorrow*, Th. Fritsch en zijn idee van een sociaal helder opgebouwde stad en P. Geddes, die erop wijst dat een stad nooit een utopische eindfase is, maar een permanente evolutie; en als Nederlandse vertegenwoordiger van de tuinstad-beweging J. Bruinwold Riedel
- de harmonische visie, met R. Unwin en diens *Town Planning in Practice* met vele voorbeelden ter ondersteuning van zijn ideaal van in harmonie met elkaar samenlevende mensen als meest uitgesproken vertegenwoordiger, en voor Nederland J. E. van de Pek, M. J. Granpré Molière en D. Hudig, bien étonnés de se trouver ensemble.

Evenals de hierna beschreven stedenbouwkundige concepten, is het overzicht dat Hoogenberk geeft op zijn minst onvolledig — vooral ten aanzien van de later ontwikkelde visies — en op sommige punten aanvechtbaar, met name waar

het gaat om de Tuinstad-Idee en het Idee van de Hollandse stad.

Zo wijst de auteur te weinig op het ideologisch verband met de verschillende utopische maatschappijvisies en het ontstaan van de tuinstad-idee, die zijn wortels al heeft in de vroege 19de eeuw (ondermeer R. Owen). De Nederlandse versie van de tuinstad gaat aan dit utopische aspect grotendeels voorbij en zou derhalve — ondanks het reeds ten tijde van ontstaan ingeslopen woordgebruik — niet tot de categorie der tuinsteden gerekend mogen worden.

Bezwaarlijker is echter het feit dat het Idee van de Hollandse stad, hoofdonderdeel van het boek, zo summier onder woorden wordt gebracht: „het is een fenomeen apart”, „een grachtenstad”, maar juist van het specifieke der grachten is in de volgende hoofdstukken weinig sprake meer, laat staan dat de hier gegeven voorbeelden nog worden getoetst aan het hier genoemde Idee.

Het vijfde hoofdstuk, „Naar een ethisch-esthetische synthese: het toewerken naar een harmoniemodel vanwaaruit de (groeierende) complexiteit van de stedenbouw op te lossen blijft”, gaat vooral in op de plannen van Berlage, Granpré Molière en Witteveen, met enkele buitenlandse uitstapjes naar Amerika en de ideeën van O. Wagner en W. C. Behrendt en de daarbij ontwikkelde voorkeur voor monumentalisme, en als „tussendoortje” een bespreking van een boekje van W. Kromhout. Berlage komt hierbij naar voren als de onbetwiste „vader van de Nederlandse stedenbouw”, met zijn plannen voor Amsterdam en Den Haag, waarin een groeiende invloed merkbaar is van de reeds besproken buitenlandse theoretici (ondermeer Sitte en Brinckmann). Molière blijkt in zijn plannen voor Vreewijk een praktische ethicus en Witteveen is de man die de veronderstelde ontwikkeling naar een harmoniemodel voltooit in zijn uitbreidingsplannen voor Rotterdam (Hoboken, Zuid en Blijdorp), waarin hij de theoretische idealen met de eisen van de praktijk (ondermeer verkeer) weet samen te voegen.

In het zesde hoofdstuk, „Groeierende complexiteit en het hardnekkig geloof in de ‚schoone orde’ ”, beschrijft Hoogenberk de ontwikkeling van een elftal stedenbouwkundige deelproblemen vanaf 1900, waaronder de rol van het verkeer, de keuze tussen open en gesloten bebouwing, bouwverordeningen, bebouwingsdichtheid, plaats van groen en industrieterreinen, met en-

kele voorbeelden ter illustratie, om vervolgens af te sluiten met het plan Hudig-Witteveen als alternatief voor het door Publieke Werken van Amsterdam ontwikkelde plan Groot-Amsterdam van 1926. Zoals bekend, is enkele jaren later, in 1934, een geheel ander (en wegens de oorlog nog later uitgevoerd) plan aangenomen, het Algemeen Uitbreidingsplan, hoofdzakelijk ontworpen door C. van Eesteren, maar hieraan wordt slechts een — afkeurende — zin gewijd, zoals ook verder de door de CIAM-architecten (waartoe ook Berlage behoorde) ontwikkelde plannen nauwelijks ter sprake komen, al was het maar bij wijze van contrast.

Nog opvallender is de afwezigheid in dit beoog van een ander alternatief uitbreidingsplan voor Amsterdam, namelijk dat van de „Groep '32”, genoemd in *Bouwen van Woning tot Stad*. Dit plan, weliswaar ontstaan nà 1930 (gepubliceerd in 1946), gaat in tegenstelling tot de meeste der besproken voorbeelden geheel uit van een voortzetting van de grachtenstructuur en vertegenwoordigt daarmee bij uitstek het door Hoogenberk gestelde Idee van de Hollandse stad.

Tot slot wordt een overzicht aangeboden van de gerealiseerde uitbreidingsplannen uit de periode 1900-1930, zowel in de grote als in de kleinere steden (resp. 4 en 24 korte beschrijvingen en 34 vermeldingen — op zichzelf een prestatie om zoveel voorbeelden te kunnen noemen), maar wederom met de beperking tot de „traditionele”, op „het Idee van de Hollandse stad” geïnspireerde plannen, dat wil zeggen uitbrei-

dingen waarin esthetiek, oriëntatie, intimiteit en onderlinge groepering van de — doorgaans lage — bouwblokken een grote rol spelen. De inmiddels „klassiek” geworden voorbeelden van moderne stedenbouw zoals de galerijstraatbouw te Spangen (1919-20) van M. Brinkman zal men hier evenmin vinden als de Kiefhoek van J. J. P. Oud (1925-1929), beide te Rotterdam.

Het is deze eenzijdige gerichtheid op de herwaardering voor de stedenbouwkundige plannen van Berlage, Granpré Molière, Witteveen en hun navolgers, waarvan het hele boek doortrokken is, niet alleen rechtstreeks aanwijsbaar in de tekst (waarin vele lovende woorden), maar ook „onzichtbaar” door het welbewust weglaten van voorbeelden van de tegenstroming der Nieuw Zakelijkheid, die tot nog toe als hoofdlijn in de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis is aangegeven. Een dergelijk gebrek aan objectiviteit zou men bij een proefschrift niet verwachten — en in feite niet mogen toelaten — ook al geeft Hoogenberk zich hiervan rekenschap in zijn inleiding. Hetzelfde geldt voor diens onderliggende bedoeling om de stedenbouwers van nu de recepten van de stedenbouw uit het begin van deze eeuw voor te schrijven.

Niettemin is het de niet geringe verdienste van Hoogenberk dat hij de „andere” („traditionele”) stedenbouw uit de schaduw heeft gehaald en met vele voorbeelden — citaten, afbeeldingen, etc. — heeft geïllustreerd en dat maakt het boek, ondanks de hierboven genoemde gebreken en andere slordigheden, zeker waardevol.

M. C. KUIPERS

KNOB

INSTELLING K.N.O.B. WERKGROEP „20 JAAR MONUMENTENWET”

Op 1 november j.l. vond te Utrecht een discussiedag plaats van de Oudheidkundige Bond, waar een honderdtal leden met het bestuur de koers hebben uitgezet voor het toekomstig beleid van de Bond. Bij de opening van de discussiedag maakte de voorzitter van de Bond, de heer S. Buddingh', bekend, dat het bestuur de Werkgroep „20 jaar Monumentenwet” heeft ingesteld.

In 1981 zal het 20 jaar geleden zijn, dat de Monumentenwet in werking trad. De Staatssecretaris van C.R.M. heeft dit feit als aanleiding aangegrepen, om tot een evaluatie van het monumentenbeleid te komen, wellicht uitmondend in concrete beleidsvoornemens. De particuliere organisaties hebben op het terrein van de monumentenzorg vanouds een belangrijke rol gespeeld. Soms zelfs baanbrekend, zoals de K.N.O.B., toen zij in 1910 al een Ontwerp-Monumentenwet publiceerde. Dit destijds geruchtmakende ontwerp is uiteindelijk de basis geworden van de huidige Monumentenwet. Gezien dit verleden ligt het voor de hand, dat de K.N.O.B. zich ook zal mengen in de op gang komende discussie over het functioneren van de Monumentenwet en de monumentenzorg in het algemeen. Om een standpuntbepaling van de Bond voor te bereiden, heeft het bestuur van de K.N.O.B. de Werkgroep „20 jaar Monumentenwet” ingesteld. De Werkgroep heeft als opdracht, om vóór medio 1981:

- een evaluatie te verrichten van het functioneren van de Monumentenwet en monumentenzorg in het algemeen gedurende de afgelopen 20 jaar;
- knelpunten daarbij op te sporen en te inventariseren;
- concrete aanbevelingen te formuleren om een krachtig integraal monumentenbeleid op alle bestuurlijke niveaus te bevorderen.

Het voorzitterschap van de Werkgroep is in handen gelegd van drs. U. F. Hylkema, directeur van de Academie voor Bouwkunst te Amsterdam en voorzitter van de Gemeentelijke Monumentencommissie van Utrecht. De Werkgroep telt een tiental leden met verschillende achtergronden, zoals een architectuurhistoricus, archeoloog, jurist, stedenbouwkundige, restauratiearchitect en representanten van rijk, provincie en gemeenten.

Alvorens het rapport aan de Minister van C.R.M. wordt aangeboden, zal het in de herfst van 1981 met de leden van de Bond tijdens een discussiedag worden besproken. In de loop van 1981 zal aan dit rapport en de studiedag nadere bekendheid worden gegeven.

Voor nadere informatie wende men zich tot het secretariaat: Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HA Amsterdam, tel. 020-277706.

VERZOEK AAN ONZE LEDEN

In het begin van 1981 zult u een acceptgirokaart ontvangen. U wordt vriendelijk doch dringend verzocht om uitsluitend met deze acceptgirokaart te betalen en niet op een andere manier. Bij voorbaat onze hartelijke dank.

REGISTER BULLETIN KNOB 1980

- Aecken, Jan van, 60
 Alkmaar, 98-99
 Hofje van Splinter, 99
 huis het Mariaanshoofd, 99
 Langestraat 1 en 2, 147-148
 St.-Laurentiuskerk, 99, 154
 Stenenbrug, 147-148
 Wildemanshofje, 99
- Almere, 174
- Amerom, H. J. van, 6
- Amersfoort, Artillerieschool, 12-16, 24, 166
 Doelhuis, 88-89
 voormalig Observantenklooster, 88-90, 166
 St.-Rochuskapel, Angelustorentje, 85
- Amsterdam, 139, 175-176
 Allerheiligst Hart van Jezus, parochiekerk, zie Vondelkerk
 ANDB, Gebouw van de, 90-94
 Arsenaal, 10
 Beulingstraat, 135
 Binnen Bantammerstraat, 139
 Bloedstraat, 138
 Buitenkant, 135
 Buiten Wieringenstraat 2, 138
 Dam, Ministeriegebouw, 152
 Droogbak, 138
 Felix Meritis, 10, 17
 Gelderse Kade, 95, 139
 Gravenstraat, Diaconiegebouw, 152-153
 Halsteeg, 134
 Herengracht 401-403, 135
 Hollandsche Manege, 158, 164
 Hoofdpostkantoor, 115
 Koninklijk Instituut van Kunsten en Wetenschappen, 3, 14
 Koninklijk Museum, 3, 7
 Leidsestraat, 143
 Leijerdorperpad, 157
 Mozes en Aäronstraat, 153
 Museumplein, 158
 Nes, 134
 Nieuwe Kerk, 149-155
 Nieuwe Leliestraat, 1, 135
 Nieuwer-Amstel, 158
 Nieuwezijds Voorburgwal 304, 139
 Nieuwmarkt, 138
 St.-Olofs of Oudezijdskapel met Heilig Graf, 54-55
 Plantage Middenlaan (buitentje Welgelegen), 136
 Prinsengracht, 135, 143
 Prinsenstraat 448, 143
 Prins Hendrikkade, 135
 Prins Hendrikkade, parochiekerk Nicolaas binnen de Veste, 160
 Reguliersgracht 92, 143
 Rijksmuseum, 158
 Rozemarijnsteeg, 139
 Singelgracht, 157
 Stichting Vondelkerk, 164
 Trippenhuis, 3
 Utrechtsestraat 102, 143
 Vijgendam, 134
 Vondelkerk, 157-165
 Vondelpark, 157, 160
 Vondelstraat, 157-159, 161, 164
 Warmoesstraat, 134
 Weesperplein, 139
- Antoninus Pius*, 35
- Antwerpen, O.L. Vrouwekerk, 26
- Arcen, Neolithische bijl, 129-130
- Arendzen, P. J., 160
- Arnhem, Gasthuiskerk, 6
 Genootschap van Teken- en Bouwkunde, Kunstoefening, 5-7
 Malburgen, vondst (Romeins zwaard), 128-129
 Meinerswijk (Romeinse militaire nederzetting), 30, 32
 Waag, 133
- Augustus, F. L., 125
- Aurelius, Marcus*, 35
- Baumeister, R., 175
- Bause, graveur, 23
- Bazel, K. P. C. de, 91
- Beeck Calkoen, J. F. van, 18, 21
- Beek, A. J. van, 151
- Behrendt, W. C., 175
- Berends, G.,
 Amersfoort, voormalig Observantenklooster, 88-90, 166
 Megchelen (gem. Gendringen), huis Landfort, 94-95
 Wijhe, Hervormde Kerk, 95-96
 —, A. Slinger en H. Janse, Natuursteen in Monumenten: Boekbespreking, 127
- Bergen op Zoom, Markiezenhof, 27
- Berger, graveur, 23
- Berghoef, J. F. e.a.,
 De stede, herstel van onze leefruimte: Boekbespreking, 173-174
- Berghe, Pieter vanden, 27-28

REGISTER

- Berlage, H. P., 90-93, 174-176
 Berlijn, 5, 23
 Bidault, J. J., 9
 Biesen, J. J. W. van den, 158
 Bisscheroux, architect, 123
 Blanken Jansz., A., 18
 Bom, J. A. L., 127
 Bosboom, J., 153
 Bossche, van de, beeldhouwer, 151
 Braber, C. van den, 104
 Breda, Artillerieschool, 12
 Tekenenacademie, 5
 Breitner, G. H., 152-153
 Breydenbach, Bernard von, 52
 Brinckmann, A. E., 175
 Brinkgreve, G., 104
 Brinkman, M., 176
 Brouwers, J. W., 158
 Brugge, Jeruzalemkerk, 55
 Bruinwold Riedel, J., 175
 Brummel, L., 3, 5, 22
 Brunings, C. 18
 Bruyn, Cornelis de, 52
- Cambridge, Church of the Holy Sepulchre, 52
 Camuccini, Vincenzo, 23
 Capellen, G. A. G. P. van der, 22
 Cartellier, Pierre, 2, 8
Christus, 157
 Clant, Joan, 136
 Cohen, Abraham, 89
 Collot d'Escury, H., 21
 Constantijn de Grote, 51
 Couven, J. J., 140
 Cremer, J. H., 6
 Creutz, J. S., 140
 Crèvecoeur, R. en G. W. C. van Wezel,
 Amsterdam, Gebouw van de voormalige
 ANDB, 90-94
 Crevels, beeldhouwer, 151
 Cuypers, P. J. H., 99, 114, 157-159, 164-165,
 169-172
- Dalhoff, Overste, 18
 Damave, C., 161
 Dambre-van Tychem, F., Zie Tychem, F. van
 Damesme, L., 8
 Danneiker, beeldhouwer, 23
 Darnstadt, beeldhouwer, 23
 David, J. L., 8
 Delen, L. A. C. van, 18
 Delft, Markt 23, 143
 Marthakapel 51-87
 Vlamingstraat 2, 146
- Voldersgracht, 143
 Vrouw Juttenland, 143, 146
 Diepenhausen, schilder, 23
 Dietrich, Marlene, 152
 Diez, schilder, 23
 Dircxz. van Dordrecht, Job, 86
 Dirik Pieterszoensdr., Aecht, 55
 Döhl, beeldhouwer, 23
 Donk, Middenpaleolitische afslag, 47-48
 Dordrecht, 136-137
 Genootschap Pictura, 5
 Grote Kerk, Heilig Grafkapel, 55
 Voorstraatshaven, 137
 Wijnhaven, 137
 Dreimuller, A., 104-105
 Dresden, 22-23
 Drüggelte (Dld), 52
 Dukker, G. J., 92, 94
 Durand, architect, 8
- Eerhart, Ben, 173
 Eesteren, C. van, 176
 Engeldorp Gastelaars, F., 104-105
 Elst (Gld), vondsten (Romeins en 13e-eeuws),
 128-129
 Enkhuizen, 134
 School t.b.v. Marine, 13
 Epen, Volmolen, 123
 Eygelshoven, mijn Julia, 123-124
 Kolonie Hopel, 124
- Faustina*, 35
 Felder, P. J., 122
 Feyenoort, Pesthuis, later School van marine,
 12-16, 24
 Ficq, J., 122-123
 Fiorillo, Johann Dominicus, 5, 22
 Fischer, beeldhouwer, 23
 Flament, C. S., 3
 Florijn, J., 14
 Fockema Andreae, J. P., 175
 Fontaine, Pierre, 8
 Franeker, Universiteit, 19-20
 Frey, graveur, 23
 Frick, Johann Friedrich, 5, 23
 Fritsch, Th., 175
 Függer, schilder, 23
- Gardenier Visscher, J., 19
 Geddes, P., 175
 Geertruid, St., 123
 Gendt, A. L. van, 158
 Gent, Stadhuis, 26-28
 Gmelin, G. F., 23

REGISTER

- Görlitz, Heilig Grafkapel, 53
 Goes, Kerplein, slot Ostende, 134
 Gorkum, D. G. van, 6
 Gorkum, Hoogstraat, 134
 Korte Langedijk, 134
 Linge, 137
 Visbrug, 134
 Göttingen, 5, 22
 Gotha, 23
 Gouda, Jeruzalemkapel, 55, 83-84
 Goudriaan, A. F., 14
Graf, H., 51-55, 59, 83
 Graff, portretschilder, 23
 Granpré Molière, M. J., 174-176
 Grassi, portretschilder, 23
 's-Gravenhage, 136, 137, 140, 175
 Algemeen Rijksarchief, 3
 Artillerieschool, 12
 Hoofdstraat, 146
 Lange Voorhout 58, 141
 Mauritshuis, 133
 Militaire school, 13
 voormalig Ministerie van Justitie, 115
 Paleis van Nassau-Weilburg (Koninklijke Schouwburg), 141
 Huis Van Wassenauer-Duivenvoorde, 133
 Zeestraat, 146
 Greef, Jan de, 8-10
 Gresset, architect, 5, 23
 Groningen, Academie van Tekeningen-, Bouw- en Zeevaartkunde, 5
 Gronsveld, Torenmolen, 122
 Günther, graveur, 23
- Haakma Wagenaar, T., 67, 69
 Haan, Abraham de, 94
 Haarlem, Barteljorisstraat, 139
 Jeruzalemkapel, 55
 Markt, 139
 Paviljoen Welgelegen (Provinciehuis), 140
 Waag, 133
 Zijlstraat, 139
 Hamburg, 23
 Hannover, 23
 Hardenbergh, C. van, 134, 139
 Harderwijk, Muntgebouw, 6
 Universiteit, 6, 20
 Hart, Abraham van der, 9, 11
 Heer, Huis Eyl, 122
 Heerlen, H. Andreaskerk, 123
 H. Moeder Annakerk, 123
 Kolonie Beersdal, 123
 Oranje Nassaumijn, 123-124
 Stadhuis, 123
- Thermenmuseum, 123
 Hegelsom, graf en vondsten uit de Vroege IJzertijd, 130, 132
 Heindrickx, Loys, 26
 Helbergen, G. A. P. van, 98, 121
 Hénard, E., 175
 's-Hertogenbosch, 97, 117
 Hetsch, schilder, 23
 Heyne, 22
 Hoensbroek, Staatsmijn Emma, 123, 126
 Holthe tot Echten, G. S. van,
 Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst, 1-25
 Hoof, H. M. P. J. van, 104
 Hoogenberk, E. J.,
 Het Idee van de Hollandse stad, stedenbouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis:
 Boekbespreking, 174-176
 Hoogewoud, G.,
 Enige opmerkingen over de voltooidere restauratie van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 149-154
 Hoogkarspel, bewoningssporen uit de Bronstijd, 42-43
 Hoorn, W. J. van, 166
 Howard, E., 175
 Hudig, D., 175-176
 Hulst, St.-Willibrorduskerk, 27
 Hultman, C. G., 3
- Ilfeld, 5, 23
 Itersen, van, mijnningengineur, 123
- Jamar, J. T. J., 123
 Janse, H., 51, 54, 71
 —, G. Berends en A. Slinger,
 Natuursteen in Monumenten: Boekbespreking, 127
 Boekbespreking: F. van Tychem, het stadhuis van Gent; voorgeschiedenis – bouwgeschiedenis – veranderingswerken – beschrijving – stijl-analyse, 26-28
 Janssen, J. H. Th., 161
 Janssen, P. A., 161
 Janssen Legart, Joh., 11
 Jeruzalem, Heilig Grafkerk, 51-53
 Jongert, schilder, 91
- Kalff, J., 157, 175
 Kantz, landschapsschilder, 23
 Karlsruhe, 5, 23
 Karstkarel, Peter, 149, 155
 Kassel, 22-23

REGISTER

- Kate, J. J. L. ten, 153
 Kayser, Jules, 170-171
 Keldermans, Laureys II, 27
 Keldermans, Rombout, 26-27
 Kerkrade, Domaniale mijn, 123
 Rolduc, 125-126
 Key, Lieven de, 28
 Key, Lievin de, 28
 Klarenbeek, H., 104
 Klasz, schilder, 23
 Kloot Meyburg, van de, 154
 Kobel, schilder, 23
 Koning, Th., 140
 Koog aan de Zaan, Zuiderkerkstraat 1, 136
 Krayenhoff, C. R. T., 14
 Kromhout, W., 175
 Kroon, B., 104-105
 Kropholler, A. J., 114
 Krüger, graveur, 23
 Kuipers, M. C.,
 Boekbespreking: E. J. Hoogenberk, Het Idee van de Hollandse stad, stedenbouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis, 174-176
 Kuijpers, L. J., 164
- Lansink, L.,
 De Amsterdamse Vondelkerk, een topmonument op de tocht, 157-165
 Lebas, Louis Hipolythe, 8
 Leeuwarden, Eewal 48, 145, 148
 Grote Hoogstraat, 145
 Leeuwen, W. van,
 Nijmeegs Canisiuscollege bedreigd, 114-116
 Leiden, Aalmarkt 19-20, 142
 Breestraat 120, 127-129
 Doelengracht, 144-146
 Doezastraat 2, 146
 Groenhazengracht, 144, 146
 Haarlemmerstraat 275, 146
 Herengracht 40, 142
 Hogewoerd 151-153, 142-143
 Hooigracht, 146
 St. Jacobsgracht 144-145
 Jeruzalemhofje (Kruiskapel, Heilig Graf), 54
 Korte Mare, 143
 Langebrug 48 en 52, 120
 Langegracht, 143
 Lange Mare, 142
 Lange Nieuwstraat 57, 146
 Lange Raamsteeg, 19-24, 144, 146
 Maarsmansteeg 2, 145-146
 Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 3
 Oude Vest 55, 142
 Pelicaansteeg, 146
 Huis Rhijnhof, 141
 Universiteit, 20
 Vismarkt, 145-146
 Leipzig, 23
 Lenz, schilder, 23
 Leyden van Westbarendrecht, F. A. van, 14
 Londen, 142
 St. Stephen Walbrook, 159
 Löwenstein geboren Lichtenstein, prinses van, 159
- Maassluis, Markt 38, 137
 Nieuwstraat 2, 137
 Veerstraat 1 en 3, 137
 Vliet, 3, 137
 Maastricht, 122-123
 Henric van Veldekeplein, 170
 Keizer Kareplein, 167
 Maternushof, zie St.-Servaasklooster
 St.-Servaaskerk, 167, 170
 St.-Servaasklooster, 167-172
Madonna, 123
 Matthice, beeldhouwer, 23
 Meerman, J., 3, 5, 7, 9-11, 16, 20-21
 Meerman van Esch, J., 9
 Megchelen, Huis Landfort, 94-96
 Meischke, R., 127
 Bijzondere hoekoplossingen in het Nederlandse straatbeeld; de periode van ca. 1600 tot ca. 1830, 133-148
 Meisner, architect, 5, 23
 Meijer, F. G., 51
 Melcher, beeldhouwer, 23
 Mengelberg, Otto, 151
 Mheer, 123
 Middelburg, Huis van der Perre, 141
 Molenaar, Nicolaas, 114
 Mollerus, C. A., 3
 Monnickendam, bewoningssporen eind 13de en 14de eeuw, 129
 Mourik, W. J. G. van,
 Boekbespreking: J. F. Berghoef e.a., De stede, herstel van onze leefruimte, 173-174
 Mulder, A., 169
 Muller, graveur, 23
 München, 23
- Naarden, 121
 Nachenius, H. W., 175
 Nahl, schilder en beeldhouwer, 22
 Napels, 23
 Napoleon, Lodewijk, 1-25
 Nederweert, scherven van een dolium, 132
 Neuvy (Fr), Saint-Sépulchre, 52
 Niftrik, J. G. van, 157, 175

REGISTER

- Noorbeek, 123
 Nusselder, E. J., De Marthakapel te Delft, een onderzoek, 51-87
 Nijbroek, kerk, 96
 Nijmegen,
 Beekmandalseweg (Romeins materiaal), 33
 Canisiuscollege, 114-116
 Estelconcern, terrein (Romeinse bewoningssporen), 35-36
 Klokkenberg, 32
 Kops Plateau (Romeinse bewoningssporen), 32
 Rijksmuseum G. M. Kam, omgeving (Romeins grafveld), 36
 Schildersbuurt (Romeinse legerplaats en amfitheater), 33-35
 Stadhuis, nieuwbouw (grafveld 4e eeuw), 36
 Willibrordusstichting, 114
 Nijswiller (L.), 123
- Oud, J. J. P., 176
 Owen, R., 175
- Parijs, 11, 142
 Musée Napoléon, 10
 Peeters, C. J. A. C., 102
 Pek, J. E. van de, 175
 Percier, Ch., 8-9
 Peters, C., 114
Petrus, 158
 Peutius, Jacobus, 89
 Peutz, J., 123, 125
 Peyre, A. F., 8
 Phaff, H. E., 102
 Philips, Caspar, 139
 Pietersz., Pieter, 58
 Pitloo, Anton Sminck, 8-10
 Pius IX, Paus, 158-159
 Pochmann, schilder, 23
 Polak, Henri, 93
 Polleyt, Justaes, 26-28
 Polman, F. F. M., 161, 164
 Polman, W. B. J., 121
 Post(h), J. P., 11
 Posthumus Meyes, C. B., 151, 153
 Pronk, C., 134
- Rademaker, A., 20
 Raet, Gijsbrecht, 55
 Ramberg, schilder, 23
 Raymond, J. A., 8
 Reaal, Pieter, 136
 Redeker Bisdom, N., 157
 Rehberg, schilder, 23
- Reichpitsch, A., 125
 Reijnen, J. A. M., 123
 Renaud, J. G. N., 63
 Reve, G. K. van het, 160
 Reyers, Zeger, 6, 8-10
 Rhenen, Paleolithische vondsten, 36-42
 Rhoden, Von, schilder, 23
 Riedel, Heinrich Karl, 5, 23
 Riggeri, Ange, 5, 23
 Rijk, A., 123
 Rijswijk de Jong, W. E. van, 98
 Robert, tekenaar, 22
 Röling, L. C., 102, 173
 Roermond, Swalmerstraat 38, 140-141
 Roland Holst, R. N., 90-93
 Roland Holst-Van der Schalk, Henriëtte, 90
 Rome, 5, 23
 Rooman, Joos, 28
 Rose, W. N., 175
 Rosmuller, G., 6
 Rossijn, J. T., 14
 Rotterdam, 136-137, 146, 175-176
 Binnenrotte, 137
 Lamsteeg, 147
 Melkmarkt, 147
 Nieuwehaven (huis de Markies van Spinola), 135
 Spaanse Kade (huis de Markies van Spinola), 135
 Steiger, 137
 Tekengenootschap „Hier door tot Hooger”, 5
 Ruhl, beeldhouwer, 23
 Ryckholt, vuursteenmijnen, 122
- H. Sacrament*, 159
 Scheffauer Weitenberg, beeldhouwer, 23
 Schey, Hermann, 160
 Schiedam, St.-Janskerk, (Heilig Grafkapel), 55
 Korte Dam 10, 146, 148
 Nieuwe Sluisstraat, 146, 148
 Schlaun, J. C., 140
 Schmidt, graveur, 23
 Schmuzer, graveur, 23
 Schokker, beeldhouwer, 9
 Schor, schilder, 91
 Schouman, A. S., 12
 Schouten, H. P., 138
 Schröder, J. F. L., 13
 Scorel, Jan van, 52, 55
 Seeters, Piet van, 104-105, 149, 155
 Segovia, La Vera-Cruz, 52
 Seidelmann, schilder, 22
 Sinzenich, graveur, 23
 Sitte, C., 175

REGISTER

- Slenaken, 123
 Slinger, A., G. Berends en H. Janse, Natuursteen in Monumenten: Boekbespreking, 127
 Smeerenburg (Amsterdamøya), bewoningssporen van Nederlandse 17de-eeuwse walvisvaarders, 48-50
 Snickers, P. M., 159
 Spilman, H., 134
 Spitsbergen, zie Smeerenburg
 Stassin, Jan, 26-27
 Stedum, kasteel van Joan Clant, 136
 Stenzel, graveur, 23
 Stuers, Victor de, 151
 Stuttgart, 23
 Styrum, J. van, 3
 Sweering, Ronald, 163
 Swinden, J. H. van, 14, 16-17, 21
- Taverne, E., 174
 Temminck Groll, C. L. Boekbespreking: A. Slinger, H. Janse, G. Berends, Natuursteen in Monumenten, 127
 Thibault, Jean Thomas, 3, 8-9, 11
 Thiénon, 7-8, 10
 Thorwaldsen, beeldhouwer, 23
 Tiek, beeldhouwer, 23
 Tiel, Societeitsgebouw, 140
 Tischbein, schilder, 23
 Trier, Liebfrauenkirche, 159
 Twent van Raaphorst, A. P., 16-17, 22
 Tuinen, S. van, 102
 Tychem, F. van, Het stadhuis van Gent; voorgeschiedenis – bouwgeschiedenis – veranderingswerken – beschrijving – stijlanalyse: Boekbespreking, 26-28
- Uebbing, J. T., 94
 Unwin, R., 175
 Utrecht, 139
 Dom, 27
 kapel Jeruzalembroederschap, 54-55
 Stadhuisbrug, 139
 Oudegracht 138, 141, 148
 Oudegracht 169 (huis De Trip), 139
 Vinkenburgsteeg, 141, 148
- Vaals, 123
 Valadier, Giuseppe, 5, 23
 Vandoyer, A., 8
- Veere, Grote Kerk, 173
 Velsen, Bronstijdgrafheuvels (bewoningssporen uit Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd), 43-47
 Verheus, D., 149, 155
 Versailles, Galerie, 2
 Viervant, L., 6
 Viervant, R. R., 6, 20
 Vierzehnheiligen, 159
 Vingboons, Philip, 135-136
 Vinkeles, R., 134
 Viollet-le-Duc, E., 114, 157
 Vondel, Joost van den, 158
 Voogd, Hendrik, 5, 23
 Vrolijk, G., 14
- Wächter, schilder, 23
 Wagemakere, Dominicus de, 26-27
 Wagner, O., 175
 Wallis de Vries, G. C., 102
 Warffemius, A., Maastricht, De Resten van het St.-Servaasklooster of de Maternushof, 167-172
 Weber, Ch. 122
 Wegener Sleswijk, C., 104, 149, 155
 Weijer, P. van de, 14
 Weimar, 23
 Weinbrenner, Friedrich, 5, 23
 Wenen, 23
 Westenhout, J. van, 9, 11
 Westzaan, Rechthuis, 140, 146
 Weusman, Fernandus Johannes, 9-10
 Weve, W. F., 51
 Wezel, G. W. C. van, en R. Crèvecoeur, Amsterdam, Gebouw van de voormalige ANDB, 90-94
 Wijhe, Hervormde Kerk, 95-96
 Wildschut, Daan, 123
 Witteveen, architect, 174-176
 Wolff, beeldhouwer, 23
 Wolterbeek, bevelhebber, 13
 Wolters, P. A., 104
- Zaltbommel, St.-Maartenskerk (Heilig Grafkapel), 55
 Zangeres zonder Naam, 160
 Zeuner, Von, beeldhouwer, 23
 Ziesenis, B. W. H., 9-11
 Zocher, Johan David jr., 9-10
 Zocher, Johan David sr., 9, 11
 Zutphen, Artillerieschool, 12
 Zwolle, Luttekstraat 1 (vorm. waaggebouw), 140
 Voorstraat (voormalig waaggebouw), 140

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aangevaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1980